

ΑΝΟΡΘΟΔΟΕΙ ΠΟΛΕΜΟΙ

Μακεδονία, Εμφύλιος, Κύπρος

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Βασίλης Κ. Γούναρης
Στάθης Ν. Καλύβας
Ιωάννης Δ. Στεφανίδης

Θέση υπογραφής δικαιούχου/ων δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας,
εφόσον η υπογραφή προβλέπεται από τη σύμβαση.

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις της ελληνικής νομοθεσίας (Ν. 2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως άνευ γραπτής αδείας του εκδότη η κατά οποιονδήποτε τρόπο ή μέσο (ηλεκτρονικό, μηχανικό ή άλλο) αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή και η εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου.

Εκδόσεις Πατάκη — Θεωρητικές επιστήμες / Ιστορία

Σειρά: Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία — 30

Διεύθυνση σειράς: Ευάνθης Χατζηβασιλείου

Βασίλης Κ. Γούναρης, Στάθης Ν. Καλύβας, Ιωάννης Δ. Στεφανίδης (επιμέλεια):

Ανορθόδοξοι πόλεμοι: Μακεδονία, Εμφύλιος, Κύπρος

Διορθώσεις: Λένια Μαζαράκη

Σελιδοποίηση: Παναγιώτης Βογιατζάκης

Φιλμ, ηλεκτρονικό μοντάζ: Κέντρο Γρήγορης Εκτύπωσης

Copyright© Πρόγραμμα Ελληνικών Σπουδών Πανεπιστημίου Yale & Σ. Πατάκης ΑΕΕΔΕ

(Εκδόσεις Πατάκη) 2010

Πρώτη έκδοση από τις Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, Μάιος 2010

Κ.Ε.Τ. 6662 Κ.Ε.Π. 347/10

ISBN: 978-960-16-3373-2

ΠΑΝΑΓΗ ΤΣΑΛΔΑΡΗ (ΠΡΩΗΝ ΠΕΙΡΑΙΩΣ) 38, 104 37 ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ.: 210.36.50.000, 210.52.05.600, 801.100.2665, FAX: 210.36.50.069
ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ: ΕΜΜ. ΜΠΕΝΑΚΗ 16, 106 78 ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ.: 210.38.31.078
ΥΠΟΚΑΤΑΣΤΗΜΑ: ΝΕΑ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΟΥ 122, 563 34, ΤΗΛ.: 2310.70.63.54, 23 0.70.67.15, FAX: 2310.70.63.55
Web site: <http://www.patakis.gr> • e-mail: info@patakis.gr, sales@patakis.gr

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Ευχαριστίες 9

Ι. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΣΤΑΘΗΣ Ν. ΚΑΛΥΒΑΣ, Συγκρίνοντας τρεις ελληνικούς ανορθόδοξους
πολέμους 13

ΙΙ. ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΕΥΑΝΘΗΣ ΧΑΤΖΗΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, Ο ανορθόδοξος πόλεμος ως μοχλός πολιτικής
στην ελληνική ιστορία, 1904-1959 23

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΣΤΕΦΑΝΙΔΗΣ, Τρεις εκδοχές του «αγωνιστικού πνεύματος»
του έθνους: Τα απομνημονεύματα των «Καπετάν Ακρίτα»,
«Καπετάν Μάρκου» και «Διγενή» 39

KEITH A. DARDEN, Ταυτότητα και πόλεμος στη μεθόριο: Ουκρανία,
Μακεδονία και Κύπρος σε συγκριτική προοπτική 65

ΙΙΙ. ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

ΒΑΣΙΛΗΣ Κ. ΓΟΥΝΑΡΗΣ, Ο ανορθόδοξος πόλεμος στη Μακεδονία των αρχών
του 20ού αιώνα και οι επιδιώξεις του: Προκαταρκτικές παρατηρήσεις 97

ΑΓΓΕΛΟΣ Α. ΧΟΤΖΙΔΗΣ & ΙΑΚΩΒΟΣ Δ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ, «Μαύρη ζωή
την έχαναν κι αυτοί»: Θίτες και θύματα στην ελληνική Μακεδονία
(1901-1912) 105

ΠΕΡΣΕΦΟΝΗ ΚΑΡΑΜΠΑΤΗ, Όπλα και σφραγίδες. Εθνική δράση
και κοινοτικοί διχασμοί την περίοδο του Μακεδονικού Αγώνα 136

VEMUND AARBAKKE, Εσωτερικές συγκρούσεις και εμφύλιοι πόλεμοι:
Το βουλγαρικό κίνημα στη Μακεδονία κατά την ύστερη
οθωμανική περίοδο 150

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΚΑΤΣΑΝΟΣ, Από τον σερβικό πατριωτισμό στον
γιουγκοσλαβικό εθνικισμό: Η δράση των Σέρβων Μακεδονομάχων
στη Γιουγκοσλαβία του μεσοπολέμου 168

ΒΛΑΣΗΣ ΒΛΑΣΙΔΗΣ, Παραδοσιακές και ριζοσπαστικές παρουσιάσεις του Μακεδονικού Ζητήματος και του Μακεδονικού Αγώνα στον ελληνικό τύπο (1990-2005)	186
ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΑΝΟΣ, Το Παρόν του Παρελθόντος: Μακεδονικός Αγώνας, εξουσία και πολιτική στην περιοχή της Φλώρινας μετά το 1990	203

IV. ΚΑΤΟΧΗ/ΕΜΦΥΛΙΟΣ

ΣΤΑΘΗΣ Ν. ΚΑΛΥΒΑΣ, Ανορθόδοξος πόλεμος και εκλογική συμπεριφορά: Ο εμφύλιος ως διαιρετική τομή	227
ΣΤΡΑΤΟΣ ΔΟΡΔΑΝΑΣ, Η ταυτότητα του εχθρού: Ο εθνικοσοσιαλιστής Γερμανός στρατιώτης στην κατεχόμενη Ελλάδα	242
ΓΙΑΝΝΗΣ Ο. ΙΑΤΡΙΔΗΣ, Η πολιτικοποίηση της ελληνικής αντίστασης: 1941-1943	254
ΤΑΣΟΥΛΑ ΒΕΡΒΕΝΙΩΤΗ, Τα «γυναικόπαιδα» στους πολέμους της δεκαετίας του 1940, οι μετακινήσεις πληθυσμών και η διατάραξη του συστήματος αξιών	277
ΝΙΚΟΣ ΜΑΡΑΝΤΖΙΔΗΣ, Ο Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας 1946-1949: Η ένοπλη κοινωνία του ΚΚΕ	296
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ Ε. ΜΠΟΤΣΙΟΥ, Μια «πύρρειος» νίκη: Η διάβρωση του Λαϊκού Κόμματος μέσω του Εμφυλίου	332

V. ΚΥΠΡΟΣ

ΒΑΣΙΛΙΚΗ Π. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗ, Ο αυτοπροσδιορισμός του ένοπλου αγώνα: Κύπρος 1955-1959	363
ΠΕΤΡΟΣ ΠΑΠΑΠΟΥΛΓΙΟΥ, Ο αγώνας της ΕΟΚΑ και η ταυτότητα «προδότης»: Η χρήση της λέξης, η προϊστορία, το έγκλημα και η τιμωρία	380
DANIEL BRANCH, Ταυτότητα, βία και συνεργασία στην Κύπρο κατά την κατάσταση εκτάκτου ανάγκης	396
DIANA MARKIDES, Τιμή και πολιτική στην τελική φάση: Κύπρος 1958-1959	420
ΣΩΤΗΡΗΣ ΡΙΖΑΣ, Από την «ευκαταία ένωση» στην «εφικτή ανεξαρτησία»: Η μετάλλαξη του ελληνοκυπριακού εθνικισμού στη δεκαετία του 1960	438
ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΑΖΑΜΙΑΣ, «Η επανάσταση που δεν ετελείωσε»: Η ιστορία του ελληνισμού και ο κυπριακός αγώνας	447
Οι συγγραφείς του τόμου	463

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Τόσο ο ανά χείρας τόμος όσο και το επιστημονικό συνέδριο «Πόλεμος και ταυτότητες» που πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα στις 26 και 27 Μαΐου 2006 απαίτησαν τη δημιουργική συνεργασία και συμβολή έξι ιδρυμάτων και φορέων, σε τρεις χώρες και δύο ηπείρους. Θέλουμε να ευχαριστήσουμε το Πρόγραμμα Ελληνικών Σπουδών στο Πανεπιστήμιο Yale και το Ελληνικό Παρατηρητήριο του London School of Economics που ανέλαβαν την πρωτοβουλία της διοργάνωσης του συνεδρίου, το Ίδρυμα Σταύρος Σ. Νιάρχος για τη γενναιοδωρία του, το Δίκτυο για τη Μελέτη των Εμφυλίων Πολέμων και το Ίδρυμα Κόκκαλη για τη συμβολή τους και τη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη για τη φιλοξενία της. Όπως πάντα, πίσω από τους φορείς υπάρχουν οι άνθρωποι που υλοποιούν αυτού του είδους τις διεθνείς συνεργασίες. Ευχαριστούμε τους Γιώργο Συρίμη και Νάσο Ρουσσά του Yale, τους Kevin Featherstone και Σπύρο Οικονομίδη του LSE, τους Δημήτρη Καιρίδη και Μαργαρίτα Γώγου του Ιδρύματος Κόκκαλη και, ιδιαίτερα, τη διευθύντρια της Γενναδείου Μαρία Γεωργοπούλου. Κρίσιμη για την ποιότητα της συζήτησης και τη διαμόρφωση της τελικής μορφής των άρθρων υπήρξε η συμμετοχή των συναδέλφων που συμμετείχαν στο συνέδριο, μεταξύ των οποίων συμπεριλαμβάνονται οι: Ivo Banac, Θάνος Βερέμης, Θεόδωρος Κουλουμπής, Ευάγγελος Κωφός, Γιώργος Μαυρογορδάτος, Τάκης Παππάς, Δημήτρης Σωτηρόπουλος, Κώστας Ύφαντης και Γρηγόρης Ψαλλίδας. Τέλος, ευχαριστούμε τον Σπύρο Κακουριώτη για τις μεταφράσεις από τα αγγλικά των άρθρων των Darden, Ιατρίδη, Branch και Markides, τον Χάρη Μυλωνά για την επιστημονική επιμέλεια του άρθρου του Darden, τη Γεωργία Μαυρουδή για τη φιλολογική επιμέλεια του συνόλου των άρθρων και τον Ευάνθη Χατζηθασιλείου για την ολόπλευρη συμπαράστασή του.

Οι επιμελητές

Ι. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΣΤΑΘΗΣ Ν. ΚΑΛΥΒΑΣ

ΣΥΓΚΡΙΝΟΝΤΑΣ ΤΡΕΙΣ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥΣ
ΑΝΟΡΘΟΔΟΞΟΥΣ ΠΟΛΕΜΟΥΣ

Μια ματιά στην ελληνική ιστορία αρκεί για να αναδείξει τη συχνότητα των ανορθόδοξων πολέμων και τον κομβικό τους ρόλο στην εξέλιξη της χώρας. Αν περιοριστούμε στον 20ό αιώνα, θα ξεχωρίσουμε το αντάρτικο στη Μακεδονία των αρχών του αιώνα, την αντίσταση και τις εμφύλιες συγκρούσεις της δεκαετίας του 1940, καθώς και τον απελευθερωτικό αγώνα των Κυπρίων την επόμενη δεκαετία.

Είναι αλήθεια πως για τους τρεις αυτούς πολέμους έχει χυθεί πολύ μελάνι, όπως είναι εξίσου αλήθεια πως γνωρίζουμε περισσότερα για τη διεθνή τους διάσταση ή την υψηλή πολιτική τους απ' ό,τι για την εσωτερική τους δυναμική, την κοινωνιολογική τους διάσταση ή τη στρατιωτική τους λογική.¹ Επιπλέον η ιστορία και των τριών πολέμων συμπλέκεται συχνά με τους μύθους που δημιουργήθηκαν γύρω τους. Είναι, τέλος, σαφές πως αναφερόμαστε σε διαφορετικά γεγονότα τα οποία εκτυλίσσονται σε ένα τελείως διαφορετικό ιστορικό

¹ Αυτό βέβαια ισχύει και πέρα από τους ανορθόδοξους πολέμους του 20ού αιώνα. Γράφοντας για την Ελληνική Επανάσταση το 1948, ο Απόστολος Βακαλόπουλος διαπίστωνε πως «οι Έλληνες και οι ξένοι ιστορικοί της Ελληνικής Παλιγγενεσίας, όταν πραγματεύονται τη στρατιωτική της ιστορία, περιορίζονται συνήθως σε μια απλή και συχνά ανεξакρίβωτη—σύντομη ή διεξοδική—έκθεση των πολεμικών γεγονότων, χωρίς να εμβαθύνουν και να εξετάσουν συστηματικά πλήθος βασικών και πρωταρχικών—μεγάλων ή μικρών—ζητημάτων και προβλημάτων, που είναι απαραίτητο να τα γνωρίζουμε, για να μπορέσουμε να κατανοήσουμε την εποποιία του '21 και γενικότερα την τότε νεοελληνική πραγματικότητα». Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Τα ελληνικά στρατεύματα του 1821: Οργάνωση, ηγεσία, τακτική, ήθη, ψυχολογία*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Βάνιας, 1991. Για δύο πρόσφατες επεξεργασίες στο πλαίσιο αυτού του πνεύματος, βλ. Νίκος Β. Ροτζώκος, *Επανάσταση και Εμφύλιος στο Εικοσιένα*, Αθήνα: Πλέθρον/Δοκιμές, 1997, και Νίκος Θεοτοκάς & Νίκος Κοταρίδης, *Η οικονομία της βίας: παραδοσιακές και νεωτερικές εξουσίες στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2006.

πλαίσιο. Ωστόσο, οι σημαντικές επιμέρους διαφοροποιήσεις τους δεν αναιρούν τη χρησιμότητα της συγκριτικής προσέγγισης των τριών αυτών πολέμων, κάτι που δεν είχε επιχειρηθεί ως τώρα.²

Στη βάση του προβληματισμού αυτού οργανώσαμε ένα επιστημονικό συνέδριο με θέμα «Πόλεμος και Ταυτότητες», το οποίο πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα το 2006 με πρωτοβουλία του Προγράμματος Ελληνικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Yale και του Ελληνικού Παρατηρητηρίου του London School of Economics.³ Η συζήτηση αυτή έφερε για πρώτη φορά σε επαφή τρεις επιστημονικές κοινότητες που σπάνια συνδιαλέγονται. Ο πλούτος των συζητήσεων και η γονιμότητα του προβληματισμού που προέκυψαν μας έπεισαν για τη χρησιμότητα μιας εκδοτικής συνέχειας.

Τα άρθρα που συγκεντρώθηκαν στον τόμο αυτό θέτουν πολλά σύνθετα ερωτήματα. Αξίζει, όμως, να απομονώσει κανείς έξι θεματικές που προέκυψαν από την άμεση ή έμμεση σύγκριση των τριών ανορθόδοξων πολέμων. Αυτές αφορούν (1) την επιλογή του ανορθόδοξου πολέμου και την ερμηνεία της συχνότητάς του, (2) την εμφύλια διάσταση που τον συνοδεύει, (3) τη δυναμική της βίας που αναπτύσσεται στο πλαίσió του, (4) τις συλλογικές ταυτότητες που τον τροφοδοτούν αλλά και προκύπτουν απ' αυτόν, (5) τις συνέπειες και τις επιπτώσεις του και (6) το συμβολικό κεφάλαιο που παράγει. Αξίζει να σημειωθεί πως οι έξι αυτές θεματικές αναδεικνύονται με ιδιαίτερα ενδιαφέροντα τρόπο μέσα από τη συγκριτική προσέγγιση, όπως αυτή προκύπτει είτε ως ρητή ερευνητική πρακτική (π.χ. στα άρθρα των Χατζηβασιλείου, Στεφανίδη και Darden) είτε ως αποτέλεσμα της παράλληλης ανάγνωσης των άρθρων.

Η πρώτη θεματική αφορά την επιλογή του ανορθόδοξου πολέμου και σχετίζεται με την ερμηνεία της σχετικής συχνότητάς τους στην πρόσφατη ελληνική ιστορία. Οπωσδήποτε δεν μπορούμε να παραβλέψουμε την παράδοση χρήσης αντάρτικων σωμάτων που κληροδότησαν η Τουρκοκρατία, η Επανάσταση του 1821 ή οι εμπλοκές για την απελευθέρωση της Θεσσαλίας, της Μακεδονίας και της Κρήτης. Στην παράδοση αυτή πρέπει να προστεθούν και «δομικοί παράγοντες», όπως η ορεινή γεωγραφία της χώρας, η αγροτική της δομή και το ληστρικό φαινόμενο. Δεν μπορούμε να αγνοήσουμε και τη διαδικασία ανατροφοδότησης, καθώς οι μνήμες και οι εμπειρίες παλιότερων ανορθόδοξων πολέμων ενέπνευσαν τους επόμενους, πράγμα ιδιαίτερα εμφανές στην περίπτωση της Κύπρου. Σε ένα βαθύτερο επίπεδο, όμως, μπορεί να υποστηριχθεί πως και οι τρεις ανορθόδοξοι πόλεμοι αποτέλεσαν την έκφραση μιας έντονης πολιτικής

² Κλασική για τη συγκριτική μέθοδο παραμένει η ανάλυση των Adam Przeworski & Henry Teune, *The Logic of Comparative Social Inquiry*, Νέα Υόρκη: Wiley, 1970.

³ Για μια σύντομη παρουσίαση του συνεδρίου, βλ. Στάθης Ν. Καλύβας, «Τρεις ελληνικοί ανορθόδοξοι πόλεμοι», *Το Βήμα*, 4 Ιουνίου 2006.

και στρατιωτικής αδυναμίας (Χατζηβασιλείου). Τόσο η ύπαρξη ενός κινδύνου ο οποίος εκλαμβάνεται ως εθνικά υπαρξιακός όσο και η ευρεία συναίνεση για την αδυναμία του επίσημου κράτους να τον αντιμετωπίσει αποτελούν το υπόβαθρο για την ανάληψη του ένοπλου αγώνα στις παρυφές του κρατικού μηχανισμού ή και τελείως έξω από αυτόν. Όταν ξεκινάει η ένοπλη δράση στη Μακεδονία, ο ελληνισμός βρίσκεται σε εμφανή υποχώρηση στην περιοχή αυτή· η ένοπλη αντίσταση εναντίον της τριπλής κατοχής ξεκινάει δειλά το 1942 σε μια Ελλάδα γονατισμένη από την ήττα και την πείνα, ενώ το κομμουνιστικό αντάρτικο του 1946 συμβαδίζει με την πολιτική περιθωριοποίηση του ΚΚΕ. Τέλος, ο ένοπλος αγώνας στην Κύπρο ξεκινάει σε μια εποχή που η δύναμη της παρακμάζουσας αλλά ακόμη ισχυρής βρετανικής αυτοκρατορίας δεν επιτρέπει την ένωση της Κύπρου με την Ελλάδα. Η επιλογή του ανορθόδοξου πολέμου επιδιώκει, λοιπόν, την υπέρβαση του υπάρχοντος συσχετισμού δυνάμεων με τη χρήση εναλλακτικών μέσων, καθώς τα συμβατικά μέσα (διπλωματία και κρατική στρατιωτική ισχύς) είτε είναι ανεπαρκή είτε απουσιάζουν εντελώς.

Η δεύτερη θεματική αφορά την εμφύλια διάσταση των ανορθόδοξων πολέμων. Παρότι και οι τρεις ανορθόδοξοι πόλεμοι κηρύσσονται στο όνομα μιας θεωρητικά ομοιογενούς και συμπαγούς οντότητας, είτε πρόκειται για το έθνος είτε για τον λαό (Καραγιάννη, Στεφανίδης), τελικά καταλήγουν σε βίαιη διαίρεση στο εσωτερικό αυτών των οντοτήτων. Οπωσδήποτε, ο ορισμός του εμφύλιου προσκρούει σε σειρά αιτιάσεων (Γούναρης), που όμως μπορεί να αρθούν αν προσεγγίσει κανείς το φαινόμενο ως «ενδοκοινοτική» σύγκρουση που αναφέρεται είτε σε μια ευρύτερη «φαντασιακή» κοινότητα (π.χ. Έλληνες, Κύπριοι) είτε σε μια καθημερινά διωμένη κοινότητα, όπως μια γεωγραφική περιοχή ή ένα χωριό. Τα άρθρα που ακολουθούν δεν αφήνουν πολλές αμφιβολίες για την πολυσχιδή διάσπαση τόσο της ευρύτερης φαντασιακής κοινότητας όσο και της μικρότερης κοινότητας. Ο ανορθόδοξος πόλεμος στη Μακεδονία των αρχών του 20ού αιώνα υπήρξε μια οξεία ενδοχριστιανική σύρραξη που διέσπασε ολόκληρες περιοχές, χωριά αλλά ακόμη και οικογένειες (Γούναρης, Καραμπάτη, Μιχαηλίδης & Χοτζίδης). Όπως δείχνει ο Vemund Aarbakke, κάτι αντίστοιχο έγινε και με τη βουλγαρική πλευρά, η οποία απείχε πολύ από τον πειθαρχημένο μονόλιθο που συναντάμε σε απλουστευτικές ιστοριογραφίες. Οι σχέσεις ανάμεσα στο βουλγαρικό κράτος, την Εξαρχία και τις διάφορες επαναστατικές οργανώσεις κατά καιρούς άγγιζαν τα όρια της εμφύλιας αντιπαράθεσης. Οι ανορθόδοξοι πόλεμοι της δεκαετίας του '40, με τη σειρά τους, υπήρξαν αναμφισβήτητοι και εμφύλιοι πόλεμοι, είτε μιλάμε για την κατοχή είτε για τη μετακατοχική εποχή (Ιατρίδης, Καλύβας, Μαραντζίδης, Στεφανίδης). Όπως παρατηρούσε για την περίοδο της κατοχής ο κομμουνιστής στρατιωτικός ηγέτης Μάρκος Βαφειάδης: «...τι θα πει εμφύλιος πόλεμος; Εμφύλιος πόλεμος έτσι κι αλλιώς γίνεται αυτή τη στιγμή, όσο και να θέμε εμείς να κρυφτούμε για να αποδείξουμε το

αντίθετο». Τέλος, ο ανορθόδοξος πόλεμος στην Κύπρο εξελίχθηκε και αυτός τόσο σε βίαιη σύγκρουση χριστιανών και μουσουλμάνων Κυπρίων όσο και σε σύγκρουση μεταξύ Ελληνοκυπρίων (Branch, Παπαπολυβίου). Τελικά, στους ανορθόδοξους πολέμους, όπως τονίζει ο Γιάννης Στεφανίδης, ακόμη και όταν ο εμφανής αντίπαλος είναι «αλλοεθνής», αργά ή γρήγορα η προσφυγή στη βία επεκτείνεται και σε βάρος ομοεθνών, καθώς στις συνθήκες υψηλού κινδύνου που συνεπάγεται η ένοπλη δράση η αντίληψη «ο μη μεθ' ημών, καθ' ημών εστί» απλουστεύει τα πράγματα.

Όπως είναι φυσικό, η εμφύλια διάσταση φέρνει στην επιφάνεια μια τρίτη θεματική, αυτή της δυναμικής της βίας. Δεν είναι τυχαίο ότι και στις τρεις περιπτώσεις ανορθόδοξου πολέμου που εξετάζονται στον τόμο αυτό υπήρξαν αλληλοκατηγορίες περί «τρομοκρατίας» (Χατζηβασιλείου), ενώ η αναζήτηση και εξόντωση των προδοτών αποτέλεσε μέγιστη προτεραιότητα (Παπαπολυβίου). Οι ανορθόδοξοι πόλεμοι είναι ολοκληρωτικοί: Η διάκριση ανάμεσα σε μαχητές και αμάχους χάνει το νόημά της και οι πλέον «κλασικοί» άμαχοι, δηλαδή οι γυναίκες και τα παιδιά, μετατρέπονται σε άμεσους μετόχους του πολέμου (Βερβενιώτη, Γούναρης). Αυτό οφείλεται στη φύση του ανορθόδοξου πολέμου που βασίζεται στη στενή σχέση ανάμεσα στον αντάρτικο στρατό και τον άμαχο πληθυσμό, πράγμα που συχνά εξωθεί τους συμβατικούς στρατούς στην ακραία βία των μαζικών αντιποίνων (Δορδανάς). Όμως και οι αντάρτικοι στρατοί δεν συμπεριφέρονται με τον καλύτερο τρόπο ούτε απέναντι στους πληθυσμούς που αρχικά τους στήριζαν (Μαραντζίδης), αλλά ούτε και απέναντι στους «αντίπαλους» πληθυσμούς. Τελικά, η έκφραση αντίθετης άποψης εύκολα ερμηνεύεται ως προδοσία (Παπαπολυβίου), ενώ ο άμαχος πληθυσμός βρίσκεται συνήθως ανάμεσα σε διασταυρούμενα πυρά. Αυτό ακριβώς σημειώνει ένας Μακεδονομάχος για τους «χωριάτες»: «Θυμάμαι τι τρόμος τούς είχε πιάσει τους κακόμοιρους, Θεέ μου, Θεέ μου, λέγαν κάθε στιγμή και σταυροκοπιόντουσαν. [...] Μαύρη ζωή την έκαναν κι αυτοί. Φόβος από τους Βουλγάρους, φόβος από τους Τούρκους, φόβος από μας, αν μαρτυρούσαν. Κάθε στιγμή περίμεναν το θάνατο. Για το τίποτα περίμεναν να δούνε τα παιδιά τους χωρίς κεφάλι, τα κορίτσια τους να τα μαλλιοτραβούν, το σπίτι τους να καίεται» (Μιχαηλίδης & Χοτζίδης). Για τον Μαζαράκη η τρομοκρατία «ήτο αναγκαία» και ο ίδιος παραδέχεται ότι πολλές φορές η βία καταντούσε «σκοπός και όχι μέσον» για την προσέλκυση οπαδών (Στεφανίδης). Επιπλέον, όπως υποστηρίζει ο Keith Darden, η βία ενός ανορθόδοξου πολέμου διαμεσολαβείται από μια σειρά παράγοντες, στους οποίους περιλαμβάνεται και η προγενέστερη εισαγωγή της μαζικής παιδείας.

Όπως συμβαίνει σε κάθε επιστημονικό πεδίο, έτσι και η ανάλυση της δυναμικής της βίας προϋποθέτει τη συστηματική καταγραφή της και, επομένως, την ποσοτική της ανάλυση, όταν αυτή είναι δυνατή. Τη μέθοδο αυτή χρησιμο-

ποιούν οι Μιχαηλίδης & Χοτζίδης καταγράφοντας και αναλύοντας 3.968 περιπτώσεις φόνων που συνδέονται με τον ανορθόδοξο πόλεμο στη Μακεδονία. Η ερμηνεία των στοιχείων αυτών απαιτεί και εκτεταμένη γνώση των κοινωνικών και πολιτικών συμφραζομένων στο μικροεπίπεδο, όπως γίνεται σαφές στο άρθρο της Περσεφόνης Καραμπάτη. Πέρα από την προφανή επιταγή της κατανόησης του συγκεκριμένου περιβάλλοντος στο οποίο αναπτύσσεται ένας ανορθόδοξος πόλεμος, η φύση του φαινομένου αυτού επιτάσσει τη διερεύνηση του τοπικού για δύο πρόσθετους λόγους. Πρώτον, γιατί οι ανορθόδοξοι πόλεμοι χαρακτηρίζονται συχνά από πολυαρχία και έλλειψη τακτικής επικοινωνίας (Aarbakke, Γούναρης), γεγονός που οδηγεί στην πολυδιάσπαση του γεωγραφικού χώρου. Δεύτερον, γιατί σε τελευταία ανάλυση όλοι οι πόλεμοι είναι τοπικοί, ακόμη και οι παγκόσμιοι, όπως μας υπενθυμίζει ο Daniel Branch, ο οποίος προσθέτει πως «για να κατανοήσουμε τη στρατολόγηση και τη συντήρηση των στρατών, να εκτιμήσουμε κίνητρα και συμπεριφορές και να υπολογίσουμε με ακρίβεια την επίδραση της βίας στις κοινωνίες, είναι απαραίτητο να εξετάσουμε τη σύγκρουση στο μικροεπίπεδο, καθώς και στα διάφορα σημεία αλληλεπίδρασης μεταξύ μακρο- και μικρο-επιπέδου».

Η τέταρτη θεματική σχετίζεται με τη διάδραση ανάμεσα στον ανορθόδοξο πόλεμο και τις συλλογικές ταυτότητες που τον τροφοδοτούν. Και στις τρεις περιπτώσεις, οι πόλεμοι αυτοί γίνονται συνήθως αντιληπτοί εκ των υστέρων ως αυτονόητα εγγραφόμενοι στο πλαίσιο της μακραίωνης ιστορικής συνέχειας του έθνους. Όμως, είναι πλέον κοινή η διαπίστωση πως οι πολιτισμικές ή οι ιδεολογικές ταυτότητες που υποτίθεται ότι αποτελούν τις προϋποθέσεις έναρξης του ένοπλου αγώνα, αλλά και τον ίδιο τον λόγο ύπαρξής του, συχνά ενισχύονται ή και εν μέρει προκύπτουν από τον ίδιο τον ανορθόδοξο πόλεμο: Πρόκειται για τη λεγόμενη «μετασχηματιστική λειτουργία της βίας». Πραγματικά, λίγες δυνάμεις μπορούν να επηρεάσουν τις συλλογικές ταυτότητες και να μεταβάλουν τις ιεραρχήσεις τους όσο η βία (Branch). Όπως υποστηρίζει ο Darden, η βία χρησιμοποιείται εν μέρει επειδή οι εθνικές εντάξεις σε αγροτικές κοινωνίες που δεν έχουν πρόσβαση σε βασική σχολική παιδεία μοιάζουν να είναι εξαιρετικά ρευστές. Η μετασχηματιστική λειτουργία της βίας είναι ιδιαίτερα εμφανής στην περίπτωση της Μακεδονίας, όπου ακόμη και οι στρατιωτικοί ηγέτες μπαινίσονται τη ρευστότητα της εθνοτικής ταυτότητας σε ό,τι αφορά το χριστιανικό στοιχείο της μακεδονικής υπαίθρου (Στεφανίδης), ενώ οι μετακινήσεις ανάμεσα στα αντιμαχόμενα στρατόπεδα δεν ήταν καθόλου σπάνιες (Aarbakke). Όπως σημειώνει ο Βασίλης Γούναρης, η έκταση της σύγκρουσης αυτής γίνεται κατανοητή μόνο αν ληφθεί υπόψη «η εθνικοποίηση των ποικίλων κοινωνικών διαχωρισμών και διαμαχών, δηλαδή η νομιμοποίηση της βίας μέσω της εθνικής ιδεολογίας». Έτσι εξηγούνται φαινόμενα όπως η ξαφνική ίδρυση αλλά και η μετέπειτα εξαφάνιση της βουλγαρικής κοινότητας της Θεσσαλονίκης, τα οποία ο

Μαζαράκης αποδίδει σε «Έλληνες εκ βουλγαροφώνων χωρίων», οι οποίοι μερικές δεκαετίες αργότερα μεταμορφώθηκαν σε σημαίνοντες «ακραιφνείς Έλληνες» (Στεφανίδης). Μάλιστα, το κείμενο του Μαζαράκη που αναλύει ο Στεφανίδης δεν αφήνει καμιά αμφιβολία για τη σημασία του ανορθόδοξου πολέμου ως μέσου όχι απλώς εκδήλωσης ή παγίωσης αλλά και παραγωγής του εθνικού φρονήματος. Συγχρόνως, δεν πρέπει να παραβλέπουμε ότι ο αγώνας για τον μετασχηματισμό των συλλογικών ταυτοτήτων συμπλέκεται με μια παράλληλη διαδικασία μετάλλαξης του τρόπου με τον οποίο ασκείται η εξουσία στο τοπικό επίπεδο και, επομένως, της σχέσης τοπικής και υπερτοπικής εξουσίας (Καραμπάτη). Κάτι αντίστοιχο ισχύει και για τις εθνοτικές ταυτότητες στο πλαίσιο του εμφυλίου στη Μακεδονία (Καλύβας). Ακόμη και στην Κύπρο, όπου οι εθνοτικές ταυτότητες προϋπήρχαν της ένοπλης σύγκρουσης σε συμπαγή μορφή, νοσηματοδοτήθηκαν διαφορετικά μέσα (και ύστερα) απ' αυτόν (Branch). Τα πράγματα φαίνεται να είναι κάπως διαφορετικά σε σχέση με τις πολιτικές ταυτότητες. Αν και ο Εμφύλιος είχε σημαντικές επιπτώσεις στην εκλογική συμπεριφορά στη μετεμφυλιακή Μακεδονία, το ΕΑΜ άφησε τελικά πίσω του μικρότερο εκλογικό αποτύπωμα απ' ό,τι θα περίμενε κανείς. Η αδυναμία του εαμικού φαινομένου να καταγραφεί εκλογικά στη μετεμφυλιακή πολιτική σκηνή ερμηνεύεται τόσο ως απόρροια της παγίωσης της δεύτερης διαιρετικής τομής του ελληνικού κομματικού συστήματος πριν από την έκρηξη του Εμφυλίου, στη διάρκεια, δηλαδή, του μεσοπολέμου, όσο και στο σύνθετο χαρακτήρα του φαινομένου της λαϊκής «υποστήριξης» ή «συμπάθειας» προς το ΕΑΜ: Οι πληθυσμοί που ήρθαν σε επαφή μαζί του αντιμετώπισαν ένα πρωταρχικά πολιτικό κίνημα, αν ζούσαν σε αστικές περιοχές, και έναν κρατικό μηχανισμό, αν ήταν αγροτικοί (Καλύβας). Εντέλει, η μελέτη της διάδρασης ανορθόδοξων πολέμων και συλλογικών ταυτοτήτων αποτελεί ένα από τα πιο ενδιαφέροντα πεδία θεωρητικού προβληματισμού και εμπειρικής έρευνας στη συγκριτική πολιτική κοινωνιολογία (Darden, Καλύβας).

Η πέμπτη θεματική αφορά την εκτίμηση των συνεπειών και επιπτώσεων των ανορθόδοξων πολέμων. Ενώ είναι εμφανές πως το ανθρώπινο κόστος των ανορθόδοξων πολέμων υπήρξε αξιοσημείωτο, το πολιτικό τους κόστος δεν έχει εκτιμηθεί συστηματικά. Ένα αρχικό συμπέρασμα που προκύπτει από την ανάλυση των τριών πολέμων είναι η αναντιστοιχία στόχων και αποτελεσμάτων. Η Μακεδονία απελευθερώθηκε τελικά χάρη στην ευτυχία για την Ελλάδα έκβαση των (συμβατικών) Βαλκανικών Πολέμων και όχι εξαιτίας του ανορθόδοξου πολέμου· η εαμική αντίσταση και το αντάρτικο του ΔΣΕ απέτυχαν να μετατρέψουν την Ελλάδα σε λαϊκή δημοκρατία· και ο κυπριακός αγώνας δεν κατέληξε στην ένωση της Κύπρου με την Ελλάδα. Η αναντιστοιχία στόχων και αποτελέσματος ενδεχομένως να οφείλεται στην πολιτική αδυναμία που εξέφραζε η προσφυγή στη μέθοδο του ανορθόδοξου πολέμου, η οποία τελικά υπέσκαψε τον

έλεγχο του επίσημου κράτους πάνω στις εξελίξεις στο επιχειρησιακό πεδίο και ευνόησε την υποκατάστασή του από άλλους πολιτικούς δρώντες (Aarbakke). Οφείλεται, όμως, ιδίως στη μαξιμαλιστική τάση που αυτού του είδους ο πόλεμος εκτρέφει σχεδόν αναπόφευκτα. Όπως επισημαίνει ο Ευάνθης Χατζηδασιλίου, «όταν οι στόχοι υπερέβαιναν τα μέσα (και σε έναν τέτοιου τύπου αγώνα ήταν εύκολο να τα υπερβούν), ο ανορθόδοξος πόλεμος μπορούσε να οδηγήσει σε μαξιμαλισμούς ικανούς να υποθηκεύσουν την όλη προσπάθεια, αν μη τι άλλο επειδή έτειναν και να εμπλέξουν το συγκεκριμένο ζήτημα στον λαβύρινθο των εσωτερικών πολιτικών αντιπαραθέσεων». Κλασική περίπτωση μαξιμαλισμού υπήρξε το ΕΑΜ: «Σε όποια εκδοχή για τους στόχους του ΕΑΜ κι αν καταλήξει κανείς», σημειώνει ο Χατζηδασιλίου, «δεν μπορεί να αμφισβητηθεί ο μαξιμαλισμός του, η μονοπωλιακή αντιμετώπιση του αγώνα, η καταγγελία όλων των άλλων αντιστασιακών ως προδοτών και βέβαια η αψυχολόγητη επίθεση του ΕΑΜ εναντίον όλων των άλλων αντιστασιακών οργανώσεων το φθινόπωρο του 1943 (εναρκτήριο λάκτισμα του Εμφυλίου Πολέμου), η οποία σε τελική ανάλυση τις ένωσε εναντίον του».

Αν τα πολιτικά αποτελέσματα των ανορθόδοξων πολέμων υπολείπονταν των στόχων, δεν ισχύει απαραίτητα το ίδιο για το συμβολικό κεφάλαιο που παρήγαγαν, το περιεχόμενο της έκτης θεματικής. Οι τρεις ανορθόδοξοι πόλεμοι παρήγαγαν συμβολικούς καρπούς μεγάλης εμβέλειας που χρησιμοποιήθηκαν αργότερα στη διατύπωση επίσημων εκδοχών τους με στόχο τη διαμόρφωση της συλλογικής μνήμης και ακολούθως της συλλογικής πολιτικής συμπεριφοράς — χωρίς βέβαια αυτό να σημαίνει πως λειτούργησαν πάντα θετικά για τους εκάστοτε νικητές (Μπότσιου). Κανένας, δηλαδή, από τους τρεις αυτούς πολέμους δεν ανήκει ακόμη αποκλειστικά στον χώρο της ιστορίας. Και οι τρεις διαπλέκονται είτε με την πολιτική σφαίρα είτε με τη δημόσια ιστορία και τη δημόσια μνήμη: Οι ανορθόδοξοι πόλεμοι της Μακεδονίας και της Κύπρου είναι αναπόσπαστα συνδεδεμένοι με δύο εθνικά θέματα (Μακεδονικό και Κυπριακό) που εξακολουθούν να παραμένουν ανοιχτά, ενώ ο Εμφύλιος διαπλέκεται με τα προτάγματα δικαίωσης των μετεμφυλιακών πολιτικών παρατάξεων και των πρώην πρωταγωνιστών (Στεφανίδης) αλλά και με διαδεδομένες ιδεολογικές αγκυλώσεις. Το αποτέλεσμα είναι συχνά οι «γκρίζες ζώνες» της ιστορίας να απωθούνται στο περιθώριο και να επικρατεί ένας απλουστευτικός μανιχαϊστικός λόγος που αναπαράγει ανακρίβειες. Περιγραφές του «Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας» ως ενός στρατού ηρώων που ήξερε να γλεντά την επανάσταση, με μαχητές που ήταν δεμένοι στη ζωή και στον θάνατο με μια «υπόθεση ονειρική», χωρίς καμιά υλική ενίσχυση από σύμμαχες χώρες, συνιστούν απλώς έναν από πολλούς σχετικούς μύθους. Αξιοποιώντας νέα αρχειακά τεκμήρια, ο Νίκος Μαραντζίδης καταλήγει πως «η εικόνα που σταθερά αναδύεται από τη μελέτη του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας είναι αυτή της τραγικής μοίρας νέων κυρίως

ανθρώπων, αντρών και γυναικών, που κατά βάση στρατολογήθηκαν βίαια και υποχρεώθηκαν να πολεμήσουν κάτω από μια ηγεσία που δεν εμπιστεύονταν, σε έναν πόλεμο που δεν πίστευαν και στον οποίο δεν μπορούσαν να κερδίσουν».

Και εδώ η ελληνική εμπειρία (Βλασίδης, Καζαμίας, Μάνος, Markides, Ριζάς) δεν διαφοροποιείται σημαντικά από εκείνη των γειτόνων μας – συνήθως, μάλιστα, είναι απολύτως συμμετρική (Aarbakke, Κατσάνος). Αν, για παράδειγμα, αντικαταστήσουμε τη λέξη «četnići» με την αντίστοιχη «καπεταναίοι» θα μας φανεί πολύ οικεία η ρομαντική εξύμνηση των Σέρβων «μακεδονομάχων»: «Οι παλιοί četnići, που άρχιζαν και τελείωναν [τις μάχες] για την ελευθερία, δημιούργησαν την πιο ρομαντική εποχή στην πολεμική μας ιστορία, διότι τη δραστηριότητά τους δεν άγγιξε η διπλωματική γραφίδα, ούτε το δύσκολο και επίπονο έργο τους παρεμποδίστηκε από τις διάφορες οικονομικοπολιτικές συμφωνίες ή από παραγράφους με αγκύλες. Οι ίδιοι δεν ήταν ούτε πολιτικοί ούτε διπλωμάτες, η πλειονότητα αυτών ήταν αγράμματοι. Δεν είχαν εγωισμούς ούτε άρρωστες φιλοδοξίες, δεν προέβαιναν σε ληστείες, δεν ήταν άπληστοι για αναπαυτικούς καναπέδες. Εργάζονταν με τον λαό και για τον λαό αγωνίζονταν και θυσιάζονταν» (Κατσάνος).

Δεν πρέπει, λοιπόν, να ξαφνιάζει το γεγονός πως το συμβολικό κεφάλαιο των ανορθόδοξων πολέμων αποτελεί συνήθως το μεγαλύτερο εμπόδιο στην επιστημονική τους μελέτη, καθώς επιτάσσει την «ορθή» ερμηνεία του παρελθόντος. Όπως υπογραμμίζει ο Γιάννης Μάνος, η ισχύς και η επιρροή αυτών που έχουν συμφέρον να καθορίζουν και να εκμεταλλεύονται τη χρήση του ιστορικού παρελθόντος τείνουν να παραμένουν απρόσβλητες, εξαναγκαστικές, πολιτικά και οικονομικά επικερδείς και κοινωνικά διχαστικές. Από την άποψη αυτή, ο ανά χείρας συλλογικός τόμος επιδιώκει να συμβάλει στην πληρέστερη κατανόηση του ιστορικού παρελθόντος, και επομένως στην ιστορική μας αυτογνωσία, επιχειρώντας μια «διορθωτική» παρέμβαση σε σχέση με «πολιτικά ορθές» ερμηνείες.

II. ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΣΤΑΘΗΣ Ν. ΚΑΛΥΒΑΣ

ΑΝΟΡΘΟΔΟΞΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ ΚΑΙ ΕΚΛΟΓΙΚΗ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑ:
Ο ΕΜΦΥΛΙΟΣ ΩΣ ΔΙΑΙΡΕΤΙΚΗ ΤΟΜΗ

Ενώ είναι κοινός τόπος η διαπίστωση πως οι πόλεμοι, ιδιαίτερα οι εμφύλιοι, αποτελούν τομές στην πορεία των εθνών, παραμένει σχετικά αδιερεύνητη η μορφή και η έκταση των μακροπρόθεσμων επιπτώσεών τους στην πολιτική συμπεριφορά των πολιτών. Η παρατήρηση αυτή αφορά όχι μόνο τον ελληνικό Εμφύλιο, αλλά τις πολιτικές επιπτώσεις των πολέμων εν γένει.¹

Σε γενικές γραμμές, ιστορικοί, πολιτικοί επιστήμονες και κοινωνιολόγοι έχουν ασχοληθεί περισσότερο με τη διερεύνηση των αιτίων των πολέμων παρά με την ανάλυση των συνεπειών τους. Ακόμη πάντως και όταν διερευνούνται οι συνέπειες των πολέμων, η ανάλυση αφορά κυρίως τα μεγάλα ιστορικά και κοινωνικά μεγέθη και λιγότερο την ατομική πολιτική συμπεριφορά, ένα θέμα που σχετίζεται άμεσα και με το κρίσιμο ζήτημα της διαμόρφωσης των συλλογικών πολιτικών ταυτοτήτων. Η δεκαετία του 1940 προσφέρεται ιδιαίτερα για μια ανάλυση αυτού του είδους, καθώς η περίοδος της Κατοχής συνέπεσε τόσο με τη δυναμική εμφάνιση ενός νέου μαζικού κινήματος, του Ελληνικού Απελευθερωτικού Μετώπου (ΕΑΜ), όσο και με τη μαζική χρήση της βίας στο πλαίσιο ενός ανορθόδοξου πολέμου με στόχο τη διαμόρφωση της συμπεριφοράς των ανθρώπων.

Το άρθρο αυτό επιχειρεί την διερεύνηση της σχέσης ανορθόδοξου πολέμου και πολιτικής συμπεριφοράς με επίκεντρο δύο ερωτήματα. Πώς επηρέασε ο Εμφύλιος τη μεταπολεμική πολιτική συμπεριφορά των πολιτών; Και τι επιπτώσεις είχε η εμφάνιση του ΕΑΜ στη μετεμφυλιακή εκλογική γεωγραφία της αριστερής ψήφου;

Η ανάλυση που ακολουθεί εντοπίζει ασυνέχειες αλλά και σημαντικές συνέ-

¹ David R. Mayhew, "War and American Politics", *Perspectives on Politics*, 3.3 (Σεπτέμβριος 2005), 473-493.

χειες μεταξύ προπολεμικής και μεταπολεμικής εκλογικής συμπεριφοράς. Αντίθετα, όμως, από την υπάρχουσα βιβλιογραφία που έχει σταθεί κυρίως στις ασυνέχειες, επιχειρεί να αναδείξει και να ερμηνεύσει τις συνέχειες ανάμεσα στις δύο περιόδους. Πιο συγκεκριμένα, οι ασυνέχειες εντοπίζονται κυρίως στο εκλογικό προφίλ της Μακεδονίας και των αστικών κέντρων, ενώ οι συνέχειες αφορούν το μεγαλύτερο μέρος της υπόλοιπης χώρας και ιδιαίτερα τον αγροτικό χώρο. Η διαφοροποίηση αυτή αποδίδεται σε δύο κυρίως παράγοντες: τη διαφοροποίηση της παρουσίας του ΕΑΜ στον αγροτικό και τον αστικό χώρο (που με τη σειρά της σχετίζεται με τη λογική του ανορθόδοξου πολέμου) και τις ιδιομορφίες της Μακεδονίας που συνδέονται άμεσα με τη διαδικασία εθνικής ολοκλήρωσης στην περιοχή αυτή. Συνολικά, το άρθρο αυτό υπογραμμίζει τη σημασία και τη βαρύτητα της μεσοπολεμικής παράδοσης του ΚΚΕ σε σύγκριση με το εαμικό φαινόμενο για την ερμηνεία της μεταπολεμικής εκλογικής γεωγραφίας της Αριστεράς.

ΟΙ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΩΝ ΠΟΛΕΜΩΝ

Όπως εύστοχα επισήμανε πρόσφατα ο David Mayhew αναφερόμενος στη μελέτη της αμερικανικής πολιτικής, «σε γενικές γραμμές, η μελέτη των εκλογών, των κομμάτων, των πολιτικών ζητημάτων και προγραμμάτων, των ιδεολογιών και της δημόσιας πολιτικής έχει επικεντρωθεί σε αφηγήσεις και αιτιακές αναλύσεις που αφορούν μόνο την περίοδο της ειρήνης. [...] Οι αμερικανικοί πόλεμοι συνήθως αντιμετωπίζονται ως απλοί περισπασμοί ύστερα από τους οποίους η πολιτική επιστρέφει στην κανονική της πορεία».² Ο Mayhew εντοπίζει τέσσερις διαστάσεις που μπορούν να επηρεαστούν δραματικά από έναν πόλεμο: οι δημόσιες πολιτικές, οι άξονες του πολιτικού ανταγωνισμού, η εκλογική βάση των κομμάτων και οι πολιτικές ιδεολογίες. Οι ιστορικοί έχουν εστιάσει στον πολιτικό ανταγωνισμό και ιδίως στις πολιτικές ιδεολογίες. Η έρευνα έχει προχωρήσει λιγότερο στα πεδία των δημόσιων πολιτικών και της εκλογικής δυναμικής.

Η αναφορά στην εκλογική δυναμική παραπέμπει στον όρο «πολιτική ταύτιση» (political identification), μια εκδοχή του όρου «κομματική ταύτιση» (party identification) που εισήγαγε στη δεκαετία του 1950 η σχολή του Michigan για να περιγράψει την ταύτιση του ατόμου με μια πολιτική παράταξη ή κάποιο κόμμα.³ Η πολιτική ταύτιση τείνει να μεταλλάσσεται με πολύ αργούς ρυθμούς και συνήθως μεταδίδεται σχεδόν κληρονομικά στο πλαίσιο της οικογένειας. Η

² Στο ίδιο, σ. 473.

³ Για την κλασική διατύπωση βλ. Angus Campbell, Philip Converse, Warren Miller και Donald Stokes, *The American Voter*, Νέα Υόρκη: Wiley, 1960.

σταθερότητα της πολιτικής ταύτισης είναι ιδιαίτερα εμφανής στην εκλογική συμπεριφορά, ιδίως όπως αυτή εκδηλώνεται γεωγραφικά, και συνιστά μια από τις πιο γνωστές υποθέσεις της πολιτικής επιστήμης, την περίφημη «υπόθεση της παγίωσης» (freezing hypothesis) που διατυπώθηκε από τον Stein Rokkan. Σύμφωνα με τον Rokkan, το κομματικό σύστημα μια χώρας, οι βασικές διαιρετικές τομές και η εκλογική συμπεριφορά των πολιτών αντικατοπτρίζουν τις συγκρούσεις που έλαβαν χώρα στη διάρκεια του αρχικού σχηματισμού του πολιτικού συστήματος και παραμένουν σταθερά έκτοτε.⁴ Η υπόθεση της παγίωσης στηρίζεται σε πλειάδα εμπειρικών ερευνών.⁵ Για παράδειγμα, στην κλασική μελέτη του για την πολιτική συμπεριφορά στην Ισπανία, ο Juan Linz διαπίστωσε ένα σημαντικό συσχετισμό μεταξύ της δεξιάς ψήφου στις εκλογές του 1936 και του 1977, ενώ ο José Maria Maravall εντόπισε έναν αντίστοιχο συσχετισμό για τη σοσιαλιστική ψήφο – και αυτό παρά το γεγονός πως μεταξύ των δύο εκλογών μεσολάβησαν πάνω από 40 χρόνια, ένας εμφύλιος πόλεμος και μια μακρόχρονη δικτατορία.⁶ Η ίδια δυναμική εντοπίζεται και στην Ανατολική Ευρώπη όπου έχουν παρατηρηθεί αντίστοιχες συνέχειες ανάμεσα στη μεσοπολεμική και τη μετακομμουνιστική εκλογική συμπεριφορά.⁷

Η διάρκεια και η σταθερότητα των πολιτικών ταυτίσεων όπως αυτές εκφράζονται μέσα από το πρίσμα της εκλογικής συμπεριφοράς οφείλονται στο γεγονός πως η αρχική τους διαμόρφωση προκύπτει από ισχυρούς πολιτικούς κλονισμούς. Συνεπώς και η μετατροπή τους προϋποθέτει ένα αντίστοιχα μεγάλο «τράνταγμα», όπως έναν πόλεμο. Η ουσιαστική εξαφάνιση π.χ. των φασιστικών κομμάτων και των αντίστοιχων πολιτικών ταυτοτήτων του μεσοπολέμου υπήρξε άμεση συνέπεια της τελικής έκβασης του Β' Παγκόσμιου Πολέμου. Με βάση τη λογική αυτή, θα περίμενε κανείς πως ο ελληνικός Εμφύλιος, γεγονός προφανούς πολιτικής εμβέλειας, θα οδηγούσε σε μια αντίστοιχα σημαντική μεταλλαγή των μεταπολεμικών πολιτικών ταυτοτήτων. Ισχύει όμως κάτι τέτοιο;

⁴ Βλ. Stein Rokkan, *State Formation, Nation-building, and Mass Politics in Europe*, Οξφόρδη: Oxford University Press, 1999.

⁵ Για μια πρόσφατη περιγραφή των σχετικών ερευνών, βλ. Jason Wittenberg, *Crucibles of Political Loyalty. Church Institutions and Electoral Continuity in Hungary*, Νέα Υόρκη: Cambridge University Press, 2006.

⁶ Juan J. Linz, "The New Spanish Party System", Richard Rose, *Electoral Participation: A Comparative Analysis*, Beverly Hills: Sage, 101-189. José Maria Maravall, *The Transition to Democracy in Spain*, Λονδίνο: Croom Helm, 1982. Για μια συνολική αποτίμηση των εμπειρικών αυτών ερευνών βλ. Wittenberg, ό.π., σ. 1-6.

⁷ Wittenberg, ό.π., σ. 6.

ΟΙ ΕΚΛΟΓΙΚΕΣ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΤΟΥ ΕΜΦΥΛΙΟΥ

Η απάντηση είναι μόνο εν μέρει θετική. Η σημαντικότερη αλλαγή που φαίνεται πως προκάλεσε ο Εμφύλιος στην εκλογική συμπεριφορά υπήρξε η μετατόπιση της Μακεδονίας, η οποία από προπύργιο του βενιζελισμού στη διάρκεια του μεσοπολέμου μετακινήθηκε προς τη βασιλόφρονα Δεξιά.⁸ Η μετατόπιση αυτή οφείλεται σε δύο παρεμφερείς παράγοντες: στη σύγκρουση ανάμεσα σε μεγάλη μερίδα των προσφυγικών πληθυσμών με το ΕΑΜ στη διάρκεια της Κατοχής και στις θέσεις του ΚΚΕ για το Μακεδονικό, ιδίως όπως αυτές διατυπώθηκαν στη διάρκεια της 5ης Ολομέλειας του ΚΚΕ.⁹ Και οι δύο αυτοί παράγοντες σχετίζονται με την ατελή ως τότε διαδικασία εθνικής ολοκλήρωσης στη Μακεδονία.¹⁰

Το πρώτο κύμα αυτής της μετατόπισης έχει γίνει αντικείμενο εμπεριστατωμένης μελέτης από πρόσφατες εμπειρικές έρευνες που εστιάζουν στο μικροεπίπεδο. Ο Νίκος Μαραντζίδης τεκμηρίωσε τη μετακίνηση των τουρκόφωνων Ποντίων από το στρατόπεδο του μεσοπολεμικού βενιζελισμού στη μετεμφυλιακή Δεξιά μέσω της εμπλοκής τους στον κατοχικό εμφύλιο.¹¹ Η στοχοθέτησή τους από το ΕΑΜ οδήγησε σε λουτρό αίματος το 1944, μετατρέποντας τον πλη-

⁸ Βλ. Νικολακόπουλος, ό.π., σ. 87. Η μετατόπιση αυτή ήταν σταδιακή και συγκαλύπτει αρκετές εσωτερικές διαφοροποιήσεις. Για παράδειγμα, η αντιβενιζελική παράταξη διέθετε προπολεμικές πλειοψηφίες στην Καστοριά, τη Φλώρινα και τη Χαλκιδική, ενώ στις εκλογές του 1951 ο Εθνικός Συναγερμός υπήρξε ιδιαίτερα αδύναμος στην ανατολική Μακεδονία. Επιπλέον, η επέκταση της επιρροής της Δεξιάς στη βόρεια Ελλάδα συγκαλύπτει μια νέα διαίρεση μεταξύ αγροτικών περιοχών και αστικών κέντρων.

⁹ Η 5η Ολομέλεια του ΚΚΕ, που πραγματοποιήθηκε στις 30-31 Ιανουαρίου 1949, αναγνώρισε το δικαίωμα του «μακεδονικού λαού» της Ελλάδας για εθνική αποκατάσταση και αυτοδιάθεση. Ήταν μια απόφαση που ξεσήκωσε θύελλα αντιδράσεων εναντίον του ΚΚΕ και είχε τεράστιο αντίκτυπο στη Μακεδονία.

¹⁰ George Th. Mavrogordatos, *Stillborn Republic: Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, Berkeley: University of California Press, 1983.

¹¹ Η εμπλοκή αυτή έλαβε διαφορετική μορφή στη δυτική και την ανατολική Μακεδονία. Στη δυτική Μακεδονία η σύγκρουση ανάμεσα σε ομάδες τουρκόφωνων Ποντίων και ΕΑΜ έληξε με επικράτηση του δεύτερου, πράγμα που οδήγησε τους Πόντιους αντάρτες σε συνεργασία με τους Γερμανούς. Στην ανατολική Μακεδονία, οι τουρκόφωνοι αντιμετώπισαν με επιτυχία την πίεση του ΕΑΜ, με αποτέλεσμα να μην υπάρξει εμπλοκή κατοχικών δυνάμεων στην εμφύλια αυτή σύγκρουση. Για τη δυτική Μακεδονία βλ. Αθανάσιος Καλλιανιώτης, *Οι Πρόσφυγες στη Δυτική Μακεδονία (1941-1946)*, διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, 2007 και Vaios Kalogrias, *Makedonien 1941-1944. Okkupation-Widerstand-Kollaboration*. Mainz und Ruhpolding: Verlag Franz Philipp Rutzen, 2008. Για την ανατολική Μακεδονία βλ. Τάσος Χατζηνασαστάσιου, *Αντάρτες και Καπετάνιοι. Η Εθνική Αντίσταση κατά της Βουλγαρικής Κατοχής της Ανατολικής Μακεδονίας και της Θράκης, 1942-1944*, Θεσσαλονίκη: Αδελφοί Κυριακίδη, 2003.

θυσμό αυτό σε πυλώνα της «εθνικοφροσύνης». Ο Μαραντζίδης, μάλιστα, δείχνει πως στα χωριά που μελέτησε η μετατόπιση προς τη Δεξιά ήταν εντονότερη εκεί ακριβώς όπου ο αριθμός των θυμάτων της εαμικής βίας ήταν μεγαλύτερος.¹² Αντίστοιχα, ο Ραϊμόνδος Αλβανός έδειξε πως ο κατοχικός Εμφύλιος στην περιοχή της Καστοριάς δομήθηκε σε σημαντικό βαθμό πάνω στην προϋπάρχουσα σύγκρουση σλαβόφωνων γηγενών και προσφύγων με κεντρικό διακύβευμα τη διανομή της οθωμανικής γης.¹³ Η διαμάχη αυτή ξεπερνούσε τα όρια μιας απλής οικονομικής σύγκρουσης, καθώς οι γηγενείς αντιμετώπιζαν τους πρόσφυγες ως ξένους που δεν είχαν δικαίωμα να διεκδικούν γη σε μια περιοχή όπου εκείνοι κατοικούσαν για αιώνες, ενώ οι πρόσφυγες θεωρούσαν πως οι σλαβόφωνοι δεν είχαν δικαίωμα ως «μη Έλληνες» να παραμείνουν σε μια περιοχή που οι Βαλκανικοί Πόλεμοι είχαν αποδώσει στο ελληνικό κράτος. Στη διάρκεια του μεσοπολέμου, οι σλαβόφωνοι εντάχθηκαν στον αντιβενιζελικό συνασπισμό, μια επιλογή που έλαβε τέλος με την άνοδο του καθεστώτος της Τετάρτης Αυγούστου. Στη διάρκεια της Κατοχής, σημαντική μερίδα των σλαβοφώνων επέλεξε τη συνεργασία με τους κατακτητές ενώ οι πρόσφυγες συντάσσονταν κυρίως με το ΕΑΜ. Όταν όμως το ΕΑΜ επιδίωξε, στην τελευταία περίοδο της Κατοχής, και ιδιαίτερα αμέσως μετά την απελευθέρωση, να εντάξει τους σλαβόφωνους στους κόλπους του, το προσφυγικό στοιχείο μεταστράφηκε μαζικά προς την εθνικόφρονα παράταξη. Η μεταστροφή αυτή φάνηκε ξεκάθαρα στις εκλογές του Μαρτίου 1946, όταν η πλειοψηφία των προσφύγων ταυτίστηκε με τον βασιλικό θεσμό, τον θανάσιμο εχθρό τους στη διάρκεια του μεσοπολέμου. Αντίθετα, οι πρώην βασιλόφρονες σλαβόφωνοι μετατράπηκαν στο βασικό στήριγμα του ΔΣΕ στην περιοχή και οι περισσότεροι από αυτούς τον ακολούθησαν στην υπερορία — στη συγκεκριμένη περίπτωση τη Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία της Μακεδονίας της οποίας αποτέλεσαν βασικό στήριγμα ως «Μακεδόνες».¹⁴ Στην περίπτωση της Καστοριάς, η δυναμική των συλλογικών ταυτο-

¹² Νίκος Μαραντζίδης, *Γιασασίν Μιλλέτ: Ζήτω το έθνος. Προσφυγιά, κατοχή και εμφύλιος: Εθνοτική ταυτότητα και πολιτική συμπεριφορά στους τουρκόφωνους ελληνορθόδοξους του Δυτικού Πόντου*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2001.

¹³ Ραϊμόνδος Αλβανός, *Κοινωνικές συγκρούσεις και πολιτικές συμπεριφορές στην περιοχή της Καστοριάς (1922-1949)*, Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Πολιτικών Επιστημών, 2005. Βλ. επίσης Ιωάννης Σ. Κολιόπουλος, *Λεηλασία φρονημάτων. Το Μακεδονικό ζήτημα στην κατεχόμενη δυτική Μακεδονία, 1941-1944*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 1996.

¹⁴ Η μεταστροφή αυτή είναι ενδεικτική του λεγόμενου «οικολογικού» προβλήματος που παρουσιάζει η ερμηνεία ατομικών συμπεριφορών μέσω της χρήσης συλλογικών παραμέτρων. Η Καστοριά έγερνε προς τα δεξιά τόσο προπολεμικά όσο και μεταπολεμικά, αλλά στην πρώτη περίπτωση το κύριο έρεισμά της ήταν οι σλαβόφωνοι, ενώ στη δεύτερη οι πρόσφυγες.

τήτων παραπέμπει άμεσα στη λογική των συγκρούσεων στη Μακεδονία των αρχών του 20ού αιώνα, καθώς για μια ακόμη φορά «η εθνική ταυτότητα συνιστούσε μια πολιτική επιλογή».¹⁵ Από την άποψη αυτή, όπως σημειώθηκε παραπάνω, ο Εμφύλιος Πόλεμος στη Μακεδονία αντανακλά αναμφίβολα μια ατελή διαδικασία εθνικής ολοκλήρωσης.

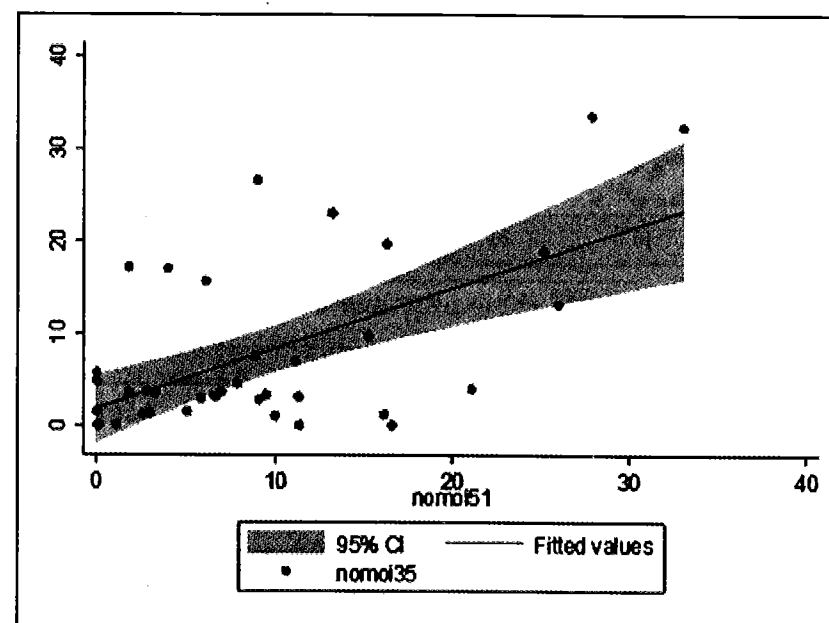
Αν περάσουμε στην εκλογική γεωγραφία της Αριστεράς θα διαπιστώσουμε πως οι συνέχειες μεταξύ μεσοπολέμου και μετεμφυλιακής Ελλάδας είναι ιδιαίτερα εντυπωσιακές και η υπόθεση της παγίωσης του Rokkan μοιάζει να περιγράφει την πραγματικότητα με αρκετή πιστότητα — με αναφορά όμως τον μεσοπόλεμο και όχι τον Εμφύλιο.

Όπως είναι γνωστό, η Κατοχή χαρακτηρίζεται από την εμφάνιση και ταχύτατη εξάπλωση του ΕΑΜ, μιας αντιστασιακής οργάνωσης που αν και δημιούργημα του ΚΚΕ, και υπό τον πλήρη έλεγχο του, κατάφερε να αποκτήσει ευρύτερη απήχηση. Θα ήταν λογικό επομένως να υποθέσει κανείς πως η εμφάνιση του ΕΑΜ, αλλά και τα γεγονότα που ακολούθησαν, θα επηρέαζαν αποφασιστικά το μετεμφυλιακό εκλογικό προφίλ της Αριστεράς έτσι ώστε να μπορούμε να μιλάμε για μια τελείως διαφορετική μετεμφυλιακή Αριστερά. Μια λογική υπόθεση εργασίας θα ήταν πως η εκλογική παρουσία της μεταπολεμικής Αριστεράς θα ήταν αυξημένη ιδιαίτερα σε εκείνες τις παραδοσιακά συντηρητικές αγροτικές περιοχές όπου το ΕΑΜ πέτυχε μεγάλη διείσδυση στην περίοδο της Κατοχής (και όπου, αντίστοιχα, το μεσοπολεμικό ΚΚΕ είχε περιορισμένη απήχηση). Την υπόθεση αυτή φαίνεται να προκρίνει άλλωστε και η υπάρχουσα βιβλιογραφία. Σύμφωνα με τον Νικολακόπουλο, «το εαμικό κίνημα και η διαιρετική τομή του εμφυλίου υπήρξαν απολύτως καθοριστικά για την ιδεολογική, πολιτική και οργανωτική δόμηση της Αριστεράς, κομμουνιστικής και μη».¹⁶ Ο ίδιος καταλήγει στο συμπέρασμα πως «το κίνημα της εαμικής αντίστασης και ο εμφύλιος πόλεμος ανέτρεψαν ριζικά την ισορροπία των προηγούμενων παραταξιακών ταυτίσεων».¹⁷ Αναμφίβολα, η επιρροή του ΕΑΜ στο μετεμφυλιακό ιδεολογικό πεδίο είναι εμφανής και κάτι αντίστοιχο ισχύει ενδεχομένως και για το οργανωτικό πεδίο. Τι γνωρίζουμε όμως για το πεδίο της εκλογικής συμπεριφοράς;

Τα τρία γραφήματα που ακολουθούν περιγράφουν τη σχέση ανάμεσα (α) στην εκλογική γεωγραφία του ΚΚΕ το 1935 και της ΕΔΑ το 1951, ανά νομό (Γρά-

φημα 1).¹⁸ (β) στην εκλογική γεωγραφία του ΚΚΕ το 1935 και της ΕΔΑ το 1951, ανά εκλογική περιφέρεια (Γράφημα 2) και τέλος (γ) στην εκλογική γεωγραφία του ΚΚΕ στις εκλογές του 1935 και της Ενωμένης Αριστεράς στις εκλογές του 1974 (Γράφημα 3).¹⁹ Ο Πίνακας 1 παραθέτει τους αντίστοιχους συντελεστές συσχέτισης.

Γράφημα 1
Σύγκριση της ψήφου για το ΚΚΕ (1935) και την ΕΔΑ (1951) ανά νομό

αυτές απείχαν τα βενιζελικά κόμματα, πράγμα που ευνόησε το ΚΚΕ και περιγράφει το μέγιστο της μεσοπολεμικής επιρροής του, χωρίς όμως να διαφοροποιεί ριζικά την εκλογική του γεωγραφία σε σχέση με τις εκλογές του 1936. Η ΕΔΑ πρωτοεμφανίστηκε στις εκλογές του 1951 συγκεντρώνοντας 180.640 ψήφους (10,57%). Στις εκλογές του 1950 την Αριστερά εκπροσώπησε η «Δημοκρατική Παράταξη», που όμως συγκροτήθηκε μόλις ένα μήνα πριν από τις εκλογές αυτές και παρουσίασε υποψηφίους στις μισές μόνο εκλογικές περιφέρειες. Στις εκλογές του 1974, η «Ενωμένη Αριστερά» συγκέντρωσε 485.700 ψήφους (9,89%). Σύμφωνα με τον Νικολακόπουλο, οι εκλογές του 1951 «αποτελούν την πρώτη πλήρη, μεταπολεμική, καταγραφή της εκλογικής της απήχησης». Ο ίδιος προσθέτει πως «ήδη από την περίοδο 1950-52, και παρά τις προφανείς δυσκολίες που υπήρχαν κατά τα πρώτα μετεμφυλιοπολεμικά χρόνια για μια στοιχειωδώς ελεύθερη πολιτική παρουσία της αριστεράς, η ΕΔΑ είχε αποδείξει ότι διατηρούσε τον πλήρη έλεγχο σημαντικού τμήματος του εκλογικού σώματος». Νικολακόπουλος, ό.π., σ. 188, 82.

¹⁹ Η σύγκριση αυτή απαιτούσε κάποιες προσαρμογές καθώς παρατηρούνται αλλαγές στους νομούς και τις εκλογικές περιφέρειες ανάμεσα στις εκλογικές αυτές αναμετρήσεις.

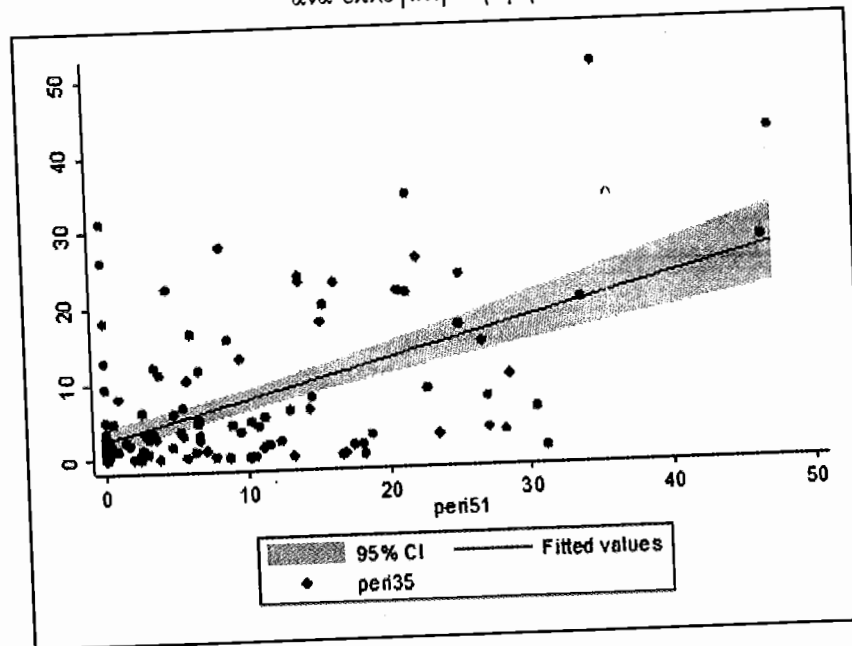
¹⁵ Αλβανός, ό.π., σ. 495.

¹⁶ Ηλίας Νικολακόπουλος, *Κόμματα και βουλευτικές εκλογές στην Ελλάδα, 1946-1964. Η εκλογική γεωγραφία των πολιτικών δυνάμεων*. Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, 1985, σ. 70.

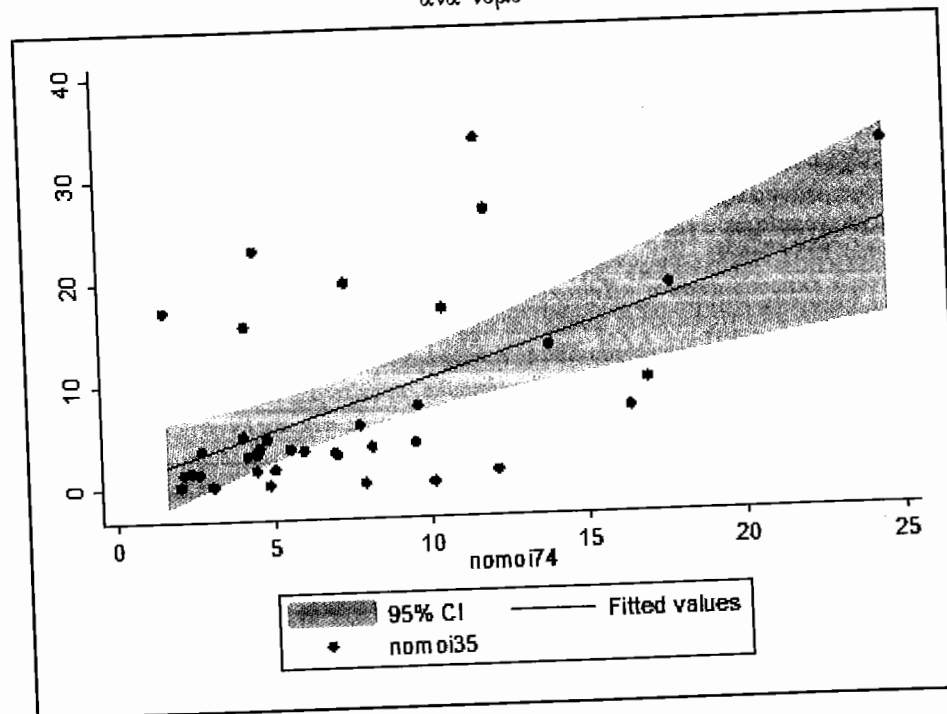
¹⁷ Νικολακόπουλος, ό.π., σ. 71.

¹⁸ Στις εκλογές του 1935 το ΚΚΕ συγκέντρωσε 98.699 ψήφους (9,59%). Στις εκλογές

Γράφημα 2
Σύγκριση της ψήφου για το ΚΚΕ (1935) και την ΕΔΑ (1951)
ανά εκλογική περιφέρεια

Γράφημα 3
Σύγκριση της ψήφου για το ΚΚΕ (1935) και την Ενωμένη Αριστερά (1974)
ανά νομό

Πίνακας 1
Συντελεστές συσχέτισης

	Εκλογική ισχύς ΕΔΑ 1951 (νομοί)	Εκλογική ισχύς ΕΔΑ 1951 (περιφέρειες)	Εκλογική ισχύς ΕΑ 1974 (νομοί)
Εκλογική ισχύς ΚΚΕ 1935 (νομοί)	0.60		0.54
Εκλογική ισχύς ΚΚΕ 1935 (περιφέρειες)		0.55	
Εκλογική ισχύς ΕΔΑ 1951 (νομοί)			0.69

Όπως φαίνεται και από τα τρία γραφήματα (και επιβεβαιώνεται από τους αντίστοιχους συντελεστές συσχέτισης), παρά τις επιμέρους μεταβολές, η εκλογική γεωγραφία του ΚΚΕ το 1935 είναι στενά συνδεδεμένη με τα αντίστοιχα μεγέθη του 1951 αλλά και του 1974 – πράγμα που επιβεβαιώνεται στατιστικά και μέσω της μεθόδου της παλινδρόμησης.²⁰ Δεν βρισκόμαστε απλώς μπροστά σε μια μικρή καθυστέρηση στην αποτύπωση των κοινωνικών και πολιτικών αλλαγών της δεκαετίας του 1940 που περιορίζεται στις πρώτες μεταπολεμικές εκλογές – σε μια απλή «αδράνεια» δηλαδή,²¹ αλλά σε μια πολύ πιο ισχυρή δυναμική με εμβέλεια σε βάθος χρόνου.

Ας ξεκινήσουμε με τις ασυνέχειες ανάμεσα στο 1935 και τη μετεμφυλιακή περίοδο, οι οποίες παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Πέντε νομοί όπου η εκλογική ισχύς της ΕΔΑ το 1951 υπολείπεται ιδιαίτερα σε σχέση με αυτή του ΚΚΕ το 1935 περιλαμβάνουν τη Λάρισα, τη Ροδόπη, το Κιλκίς, τη Δράμα και τον Έβρο – τέσσερις νομοί της Μακεδονίας, τρεις εκ των οποίων βρίσκονται στην ανατολική Μακεδονία. Σε μια πιο μακροχρόνια οπτική, συγκρίνοντας δηλαδή το 1935 με το 1974, θα διαπιστώσουμε πως η υποχώρηση του ΚΚΕ στην ανατολική Μακεδονία δεν υπήρξε παροδικό φαινόμενο: η Καβάλα, η Δράμα, η Ροδόπη, η Λάρισα και οι Σέρρες βρίσκονται στην κορυφή των περιοχών όπου

²⁰ Σε απλές παλινδρομήσεις με δύο μεταβλητές, η γεωγραφική κατανομή της αριστερής ψήφου το 1935 «προβλέπει» με στατιστική σημαντικότητα την αντίστοιχη κατανομή του 1951 και του 1974.

²¹ Βλ. Νικολακόπουλος, ό.π., σ. 85.

παρουσιάζεται αρνητική αντιστοιχία μεταξύ 1935 και 1974. Στην αντίπερα όχθη, εκεί δηλαδή όπου η μεταπολεμική ΕΔΑ του 1951 και η Ενωμένη Αριστερά του 1974 ξεπερνούν σημαντικά τα όρια του ΚΚΕ του 1935, θα συναντήσουμε τους νομούς Χανίων, Ζακύνθου, Λασηθίου, Θεσσαλονίκης και Ρεθύμνης (1951) και τους νομούς Κεφαλληνίας, Κέρκυρας, Σάμου, Ζακύνθου και Αττικής (1974). Με άλλα λόγια, η μεταπολεμική ανάπτυξη του ΚΚΕ εντοπίζεται κατά πρώτο λόγο στα Ιόνια νησιά και στην Κρήτη και κατά δεύτερο λόγο σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη.

Για τις διακυμάνσεις αυτές μπορούν να διατυπωθούν ορισμένες υποθέσεις. Στην περίπτωση της υποχώρησης της δύναμης του ΚΚΕ που εντοπίζεται κυρίως στην ανατολική Μακεδονία σημειώνονται τρεις δυναμικές που συνδέονται αναπόσπαστα με τον Εμφύλιο και πιο συγκεκριμένα: (α) η σύγκρουση ανάμεσα στο ΕΑΜ και σημαντική μερίδα του προσφυγικού στοιχείου και τη βία που τη συνόδευσε· (β) οι επιπτώσεις της πολύνεκρης εξέγερσης της Δράμας το 1941 για την οποία βρέθηκε υπόλογο το ΚΚΕ,²² και (γ) οι θέσεις του ΚΚΕ για το Μακεδονικό. Αντίθετα, στην περίπτωση της μετεμφυλιακής ενίσχυσης της δύναμης του ΚΚΕ δεν είναι εύκολο να εντοπιστεί κάποια προφανής δυναμική. Παρότι το ΕΑΜ είχε κάποια προπολεμική παρουσία τόσο στα Ιόνια νησιά όσο και στην Κρήτη, δεν είναι σαφές γιατί οι συγκεκριμένες περιοχές αποτέλεσαν πόλους εκλογικής ανάπτυξης μεταπολεμικά.²³

Η εικόνα είναι ίσως πιο ασαφής στα αστικά κέντρα. Χαρακτηριστικό στοιχείο της εκλογικής επιρροής του ΚΚΕ ήδη από τον μεσοπόλεμο υπήρξε η συγκέντρωση της δύναμής του στην εργατική τάξη και τα αστικά κέντρα.²⁴ Μεταπολεμικά, η διείσδυσή του αυτή θα αυξηθεί. Αυτή η αύξηση μπορεί να αποδοθεί είτε στον ρόλο του ΕΑΜ στη διάρκεια της Κατοχής είτε στις κοινω-

²² Δημήτρης Πασχαλίδης & Τάσος Χατζηαναστασίου, *Τα γεγονότα της Δράμας (Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1941). Εξέγερση ή προβοκάτσια; Δράμα: Δημοτική Επιχείρηση Κοινωνικής, Πολιτιστικής και Τουριστικής Ανάπτυξης Δήμου Δράμας*, 2003.

²³ Ο Νικολακόπουλος (ό.π., σ. 172 και σ. 190) αποδίδει την εκλογική επιτυχία της ΕΔΑ (αλλά και της ΔΠ το 1950) σε περιοχές όπως η Λέσβος, η Λήμνος ή η Κέρκυρα στο γεγονός πως δεν αποτέλεσαν πεδίο σημαντικών στρατιωτικών συγκρούσεων στη διάρκεια του Εμφυλίου, με αποτέλεσμα να υποστεί περιορισμένες διώξεις και να διατηρήσει την πολιτική της παρουσία και συνοχή. Αυτό όμως δεν εξηγεί περιπτώσεις όπως η Λευκάδα, όπου το ΚΚΕ εκτοξεύεται από 0,52% το 1935 σε 31,09% το 1951, παρά τις ιδιαίτερα σφοδρές εμφύλιες συγκρούσεις, όπως και πολλές νησιωτικές περιοχές όπως οι Κυκλάδες όπου η επιρροή του ΚΚΕ παραμένει σταθερά χαμηλή, παρά τη χαμηλή ένταση του Εμφυλίου.

²⁴ Βλ. Νικολακόπουλος ό.π., σ. 116 και Μανρογδοτάτος, ό.π., σ. 141-152. Στην εκλογική περιφέρεια Αθηνών το 17,59% του ΚΚΕ το 1935 (αλλά το 7,4% του 1936) μετατρέπεται σε 15,25%, ενώ στη Θεσσαλονίκη παρατηρείται αύξηση από 16,79% το 1935 (13,8% το 1936) στο 25,04%.

νικές αλλαγές που ακολούθησαν το τέλος του Εμφυλίου (γρήγορη και άνιση οικονομική ανάπτυξη, μαζική μετανάστευση στις πόλεις κλ.π.), είτε πιθανά σε συνδυασμό των δύο. Εκείνο, όμως, που δεν αλλάζει είναι η ανισοβαρής σχέση αστικού και αγροτικού χώρου η οποία παραμένει ουσιαστικά αναλλοίωτη.²⁵ Η συνέχεια αυτή μεταξύ μεσοπολεμικής και μετεμφυλιακής Αριστεράς δημιουργεί πολλά ερωτηματικά, διότι αν κάτι άλλαξε στην περίοδο της Κατοχής αυτό ήταν αναμφίβολα η διείσδυση του ΚΚΕ μέσω του ΕΑΜ στον αγροτικό χώρο.

Με άλλα λόγια, ούτε ο Εμφύλιος ούτε αργότερα η δικτατορία μοιάζουν να επηρέασαν καθοριστικά και σε βάθος το γεωγραφικό προφίλ του ΚΚΕ, το οποίο φαίνεται να έχει ουσιαστικά παγιωθεί από την περίοδο του μεσοπολέμου. Αναμφίβολα, όπως άλλωστε ήδη σημειώθηκε, ο Εμφύλιος συνέβαλε σε σημαντικές αλλαγές οργανωτικού και ιδεολογικού περιεχομένου, όπως η ενσωμάτωση βενιζελικών και αντιβενιζελικών στην «εθνικόφρονα» παράταξη υπό τη σκέπη του αντικομμουνισμού και η σχετική ριζοσπαστικοποίηση μερίδας αντιβενιζελικών ψηφοφόρων (π.χ. οι ψηφοφόροι της ΕΠΕΚ στα αστικά κέντρα, το 1951). Ο Εμφύλιος συνέβαλε και στη σχετική αύξηση της επιρροής της Αριστεράς, αν και, όπως ήδη σημειώθηκε, δεν μπορεί να αγνοηθεί ο ρόλος των οικονομικών και κοινωνικών αλλαγών που θα ευνοούσαν την Αριστερά ανεξάρτητα από την εμπειρία της Κατοχής και του Εμφυλίου.

Στον βαθμό πάντως που η έννοια της διαιρετικής τομής, όπως και η υπόθεση του Rokkan αναφέρονται στην παγίωση της γεωγραφικής εκλογικής βάσης ενός κόμματος, ελέγχεται ως προβληματική η αντίληψη πως ο Εμφύλιος αποτέλεσε τη δεύτερη διαιρετική τομή του ελληνικού κομματικού συστήματος μετά τον εθνικό διχασμό.²⁶ Είναι σαφές πως η τομή αυτή εμφανίζεται και παγιώνεται κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου. Από την άποψη αυτή, ο ελληνικός Εμφύλιος εμφανίζει μια σημαντική ομοιότητα με τον ισπανικό, που και αυτός επηρέασε την εκλογική γεωγραφία του μεταφρανικού κομματικού συστήματος σε πολύ μικρότερο βαθμό απ' ό,τι θα περίμενε κανείς.²⁷ Πώς μπορεί να ερμηνευθεί αυτή η σχετική πρωτοκαθεδρία του μεσοπολέμου συγκριτικά με τον Εμφύλιο ως προς την εκλογική γεωγραφία της Αριστεράς;

Ο ΕΜΦΥΛΙΟΣ ΩΣ ΑΝΟΡΘΟΔΟΕΣ ΠΟΛΕΜΟΣ

Μια υπόθεση εργασίας είναι πως το ΕΑΜ λειτούργησε ως ένα είδος παλίστριας που κάλυψε ολόκληρη την επικράτεια, αλλά υποχώρησε όταν ήρθε η άμπωτη,

²⁵ Ο Νικολακόπουλος (ό.π., σ. 190) σημειώνει πως η επιρροή της ΕΔΑ στον αγροτικό πληθυσμό το 1951 παρουσιάζει μεγάλη ομοιότητα με την προπολεμική επιρροή του ΚΚΕ.

²⁶ Βλ. Νικολακόπουλος ό.π., σ. 85.

²⁷ Βλ. Linz, ό.π. και Maravall, ό.π.

επαναφέροντας το ΚΚΕ λίγο πολύ στα μεσοπολεμικά του όρια. Η υπόθεση αυτή ταιριάζει και με την ανάγνωση του Εμφυλίου ως ανορθόδοξου πόλεμου.

Ο ελληνικός Εμφύλιος, όρος που περιλαμβάνει το σύνολο των εμφύλιων συγκρούσεων της περιόδου 1943-1949,²⁸ υπήρξε κατά βάση ένας ανταρτοπόλεμος ή ανορθόδοξος πόλεμος, δηλαδή ένας τύπος πολέμου όπου τουλάχιστον η μία πλευρά αρνείται να αντιμετωπίσει τον ισχυρότερο αντίπαλο κατά μέτωπο και επιλέγει την έμμεση σύγκρουση.²⁹ Συνέπεια αυτής της άρνησης είναι η απουσία ενός σταθερού μετώπου, με αποτέλεσμα οι αντιμαχόμενες πλευρές να είναι ιδιαίτερα ευάλωτες. Στον ανορθόδοξο πόλεμο, η γεωγραφία παίζει ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο, ενώ κρίσιμος είναι και ο ρόλος του άμαχου πληθυσμού που βρίσκεται κυριολεκτικά στο κέντρο της διαμάχης. Τέλος, οι αντάρτες οργανώνουν συχνά στις περιοχές που ελέγχουν (συνήθως τα ορεινά) έναν κρατικό μηχανισμό με λειτουργίες όπως η απονομή δικαιοσύνης, η εκπαίδευση και η στρατολόγηση. Συνέπεια των χαρακτηριστικών αυτών είναι η συχνή προσφυγή στη βία (ή η απειλή της) από τις αντιμαχόμενες παρατάξεις με στόχο τη διαμόρφωση της συμπεριφοράς των ανθρώπων, τουλάχιστον βραχυπρόθεσμα.³⁰ Λόγω της χρήσης βίας, όμως, οι βραχυπρόθεσμες αυτές μεταβολές μπορεί να έχουν και πιο μακροπρόθεσμα αποτελέσματα.

Ένας ανορθόδοξος πόλεμος παράγει πλειάδα μικρομηχανισμών που μπορεί να επηρεάσουν την πολιτική συμπεριφορά των ανθρώπων. Κάποιοι από αυτούς προκαλούν τον πολιτικό επαναπροσδιορισμό των ατόμων και κάποιοι τον δυσχεραίνουν. Στην πρώτη κατηγορία μπορεί να κατατάξει κανείς τον πλέον δημοφιλή μηχανισμό στην ιστοριογραφία του Εμφυλίου, δηλαδή τον ιδεολογικό παράγοντα. Πολλοί ιστορικοί έχουν επικαλεστεί τον ρόλο της ιδεολογίας για να εξηγήσουν την επιρροή του ΕΑΜ στη διάρκεια της Κατοχής και την παρεπόμενη ριζοσπαστικοποίηση του πληθυσμού. Το επιχείρημα είναι διαδεδομένο, χωρίς πάντως να βασίζεται σε συστηματική εμπειρική έρευνα. Το ΕΑΜ στη διάρκεια της Κατοχής θεωρείται πως αποκτά ευρύτατο λαϊκό έρεισμα: ένα αυθαίρετο νούμερο που εμφανίζεται συχνά στη βιβλιογραφία είναι το 70% του πληθυσμού που υποτίθεται ότι το στηρίζει. Υπάρχουν επίσης κάποιοι πιο απτοί αριθμοί, όπως ο αριθμός των μελών του ΚΚΕ στο τέλος της Κατοχής, που

υποτίθεται ότι προσεγγίζει τα 400.000. Θεωρείται, τέλος, πως η επιρροή αυτή οφείλεται είτε στη δημοφιλή αντιστασιακή πρακτική του ΕΑΜ είτε στα «ταξικά» πολιτικά του μηνύματα, είτε τέλος στα εθνικιστικά αισθήματα του πληθυσμού που είδε στο ΕΑΜ ένα εθνικό κίνημα.

Προσπερνώντας τον υπερβολικό χαρακτήρα των μεγεθών αυτών,³¹ αξίζει να υπογραμμιστεί το γεγονός πως η βιβλιογραφία έχει περιθωριοποιήσει τους μη ιδεολογικούς παράγοντες διαμόρφωσης της υποστήριξης προς το ΕΑΜ, όπως ο ομοιοφροσύνη ή η χρήση κατασταλτικών μηχανισμών.³² Δεν πρέπει να παραβλέπουμε όμως το γεγονός πως το ΕΑΜ υπήρξε η κυρίαρχη κρατική εξουσία σε μεγάλο μέρος της χώρας,³³ πράγμα που δεν άφηγε και πολλά περιθώρια επιλογών στους ανθρώπους που ζούσαν στις περιοχές που ελέγχονταν από αυτό. Δεν πρέπει επίσης να παραβλέπουμε και το γεγονός πως παρά τη λειτουργία θεσμών όπως η «λαϊκή δικαιοσύνη», η εξουσία του ΕΑΜ στην Κατοχή, όπως

³¹ Σύμφωνα με τον Νικολακόπουλο, «είναι εξαιρετικά αμφίβολο αν η ευρύτερη επιρροή του ΕΑΜ τη στιγμή της Απελευθέρωσης αντιπροσώπευε πράγματι την απόλυτη πλειοψηφία του ενήλικου πληθυσμού». Βλ. Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη, 2001, σ. 32.

³² Βλ. Στάθης Ν. Καλύβας, «Η "γκρίζα ζώνη": Όψεις πολιτικής στρατεύσεως στον κατοχικό εμφύλιο (1943-1944)», *Κλειώ*, 1 (2004), σ. 69-87. Είναι χαρακτηριστικό, μάλιστα, πως οι ερμηνείες εκείνες που διαχωρίζουν το ΕΑΜ από φαινόμενα συστηματικής καταστολής περιγράφουν τη μετεμφυλιακή πραγματικότητα ως αποκλειστικά κατασταλτική. Για ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα τέτοιας ερμηνείας βλ. Τάσος Κωστόπουλος, «Η λευκή τρομοκρατία», *Ιστορία των Ελλήνων*, τόμος 17, σ. 74-115.

³³ Βλ. Στάθης Ν. Καλύβας, «Κόκκινη τρομοκρατία: Η βία της Αριστεράς στην Κατοχή», Mark Mazower (επιμ.), *Μετά τον πόλεμο: η ανασυγκρότηση της οικογένειας, του έθνους και του κράτους στην Ελλάδα, 1943-1960*, Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, σ. 161-204. Σε αναφορά του στα τέλη του καλοκαιριού του 1943, ο Άγγλος αξιωματικός J. M. Stevens περιέγραφε τα αποτελέσματα της περιόδου του στην κατεχόμενη Ελλάδα ως εξής: «Η Ελλάδα σήμερα αποτελείται από δύο διαφορετικές χώρες, την κατεχόμενη και τη μη κατεχόμενη Ελλάδα. Στην πρώτη οι συνθήκες ζωής είναι διαφορετικές ανάλογα με το αν η δύναμη κατοχής είναι γερμανική, ιταλική ή βουλγαρική. Η μη κατεχόμενη Ελλάδα είναι σήμερα όσο ελεύθερη από την παρουσία του Άξονα όσο και η Αγγλία. ... Ακόμη και μέσα στην κατεχόμενη ζώνη, η κατοχή περιορίζεται σε ορισμένες μεγάλες πόλεις, σε σημεία στρατηγικής σημασίας και συγκοινωνιακούς κόμβους ζωτικής σημασίας, αλλά πάντα υπάρχει ο κίνδυνος πως δυνάμεις του Άξονα θα επισκεφθούν κάποιο απομακρυσμένο χωριό. Οι αντάρτες μπορούν να παρενοχλήσουν αυτές τις εξορμήσεις, αλλά δεν μπορούν να τις εμποδίσουν. Στην κατεχόμενη ζώνη η ζωή είναι αβέβαιη και η αντίσταση δρα παράνομα. Στη μη κατεχόμενη Ελλάδα η ζωή είναι ελεύθερη». Βλ. «Report of Lt.-Col. J. M. Stevens on Present Conditions in CENTRAL GREECE» στο Lars Baerentzen, *British Reports on Greece 1943-44* by J. M. Stevens, C. M. Woodhouse & D. J. Wallace, Κοπεγχάγη: Museum Tusculanum Press, 1982, σ. 3. Σύμφωνα με την εκτίμησή του Stevens, η μη κατεχόμενη Ελλάδα κάλυπτε το 70% της επιφάνειας της χώρας, ένα ποσοστό που αντιστοιχεί στο 70% της υποστήριξης για το ΕΑΜ που συναντά κανείς σε διάφορα κείμενα.

²⁸ Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει και ο Νικολακόπουλος (ό.π., σ. 73), ο Εμφύλιος Πόλεμος του 1946-49 «αποτέλεσε τη δραματική κατάληξη των προηγούμενων συγκρούσεων οι οποίες είχαν ήδη αρχίσει από τα τέλη του 1943».

²⁹ Εξαίρεση βέβαια υπήρξαν οι μεγάλες μάχες μεταξύ ΕΛΑΣ και ταγμάτων ασφαλείας το 1944, όπως και οι μάχες στον Γράμμο και το Βίτσι το 1948-1949, που χαρακτηρίζονται από συμβατική και όχι ανορθόδοξη στρατιωτική λογική.

³⁰ Βλ. Stathis N. Kalyvas, *The Logic of Violence in Civil War*, New York: Cambridge University Press, 2006.

και η πολύ πιο περιορισμένη εδαφικά εξουσία του ΔΣΕ την περίοδο 1947-1949, κάθε άλλο παρά δημοκρατική ήταν, καθώς απέκλειε ολοκληρωτικά αντίπαλες πολιτικές δυνάμεις και δεν δίσταζε να κάνει ευρεία χρήση βίας — σίγουρα όχι το ιδανικό περιβάλλον για την ελεύθερη έκφραση πολιτικών προτιμήσεων. Με άλλα λόγια, ένας ανορθόδοξος πόλεμος δεν αντιστοιχεί σε περιβάλλον ελεύθερων εκλογών και η πολιτική συμπεριφορά των ανθρώπων είναι φυσικό να εκφράζεται με τρόπους που ξεφεύγουν από αυτό.

Πιο συγκεκριμένα, η εδαφική κυριαρχία μιας οργάνωσης έχει την ικανότητα να παράγει ενδογενώς ταυτόχρονα τη συμμόρφωση όσο και τη νομιμοποίηση μέσω μιας σειράς μηχανισμών.³⁴ Χαρακτηριστική συνέπεια της παραγνώρισης της βασικής αυτής δυναμικής ενός ανορθόδοξου πόλεμου αποτελεί η έντονη ροπή προς πρωθύστερες και κυκλικές ερμηνείες με έντονο το στοιχείο της ταυτολογίας. Θεωρείται π.χ. πως τα άτομα και οι τοπικές συλλογικότητες επιλέγουν σε δεδομένη στιγμή τη συμμετοχή σε κάποια οργάνωση με αποκλειστικά ιδεολογικό γνώμονα. Η συμμετοχή, για παράδειγμα, στη διάρκεια της Κατοχής, ενός χωριού στο ΕΑΜ ή στα τάγματα ασφαλείας ερμηνεύεται ως έκφραση μιας προϋπάρχουσας ιδεολογικής συγγένειας, απόδειξη της οποίας είναι ακριβώς η συμμετοχή αυτή. Το ίδιο ισχύει και για απλουστευτικές ερμηνείες της βίας που συνδέουν την έκρηξη της εμφύλιας βίας σε ορισμένες περιοχές με το υψηλό ποσοστό των φιλοβασιλικών κομμάτων ή το χαμηλό ποσοστό του ΚΚΕ.³⁵ Μια τέτοια ερμηνεία, όμως, αδυνατεί να εξηγήσει γιατί περιοχές με εξίσου υψηλά ποσοστά φιλοβασιλικών κομμάτων και χαμηλά ποσοστά ΚΚΕ δεν παρήγαγαν αντίστοιχη βία, ενώ περιοχές με υψηλά ποσοστά ΚΚΕ και αντίβασιλικών κομμάτων παρήγαγαν συχνά πολύ υψηλά ποσοστά βίας.

Η εστίαση στη δυναμική του ανορθόδοξου πολέμου παρέχει μια διαφορετική οπτική. Χωρίς να παραγνωρίζεται ο ρόλος της ιδεολογίας, ιδίως αναφορικά με ομάδες όπως οι νέοι ή οι πληθυσμοί των πόλεων, είναι δυνατή μια ερμηνεία του εαμικού φαινομένου ως εκτεταμένου αλλά ταυτόχρονα επιφανειακού. Με άλλα λόγια, ισχυρίζεται πως είναι προβληματική η αυτόματη ταύτιση της λαϊκής βάσης του ΕΑΜ με κάποια νεφελώδη «κοινωνική Αριστερά» που είτε προϋπήρχε χωρίς να μπορεί να εκφραστεί είτε σφυρηλατήθηκε στο καμίνι της Κατοχής. Αντίστροφα, η ήττα του ΚΚΕ τον Δεκέμβριο του 1944 είναι σαφές πως οδήγησε στην κατακόρυφη πτώση της υποστήριξης προς αυτό, όχι μόνο λόγω των βαιοπραγιών του στην Αθήνα, αλλά κυρίως εξαιτίας του γεγονότος πως η εδαφική του κυριαρχία κατέρρευσε και η πιθανότητα επικράτησής του απομακρύνθηκε: Κατέστη, δηλαδή, σαφές πως το κράτος του ΕΑΜ ήταν θνησιγενές.

³⁴ Kalyvas, ό.π.

³⁵ Βλ. Ηλίας Νικολακόπουλος, «Ο τελευταίος πελοποννησιακός πόλεμος», *Τα Νέα*, 5 Ιουλίου 2008.

Η ίδια εστίαση επιτρέπει τη διαφοροποίηση της επιρροής του ΕΑΜ στον αγροτικό και τον αστικό χώρο. Ενώ στον πρώτο, η διείσδυση του ΕΑΜ καθορίστηκε πρωταρχικά από τον γεωγραφικό παράγοντα, δηλαδή την ορεινή διαμόρφωση του χώρου που επέτρεπε την απρόσκοπτη ανάπτυξη ενός αντάρτικου στρατού παράλληλα με την αδυναμία πρόσβασης του επίσημου κράτους, στον δεύτερο λειτούργησαν ενδεχομένως περισσότερο ιδεολογικά και ταξικά κριτήρια. Αντίστοιχα, η εμπειρία του ΕΑΜ στον αγροτικό χώρο ενσωμάτωσε άμεσα τη διάσταση της κρατικής κυριαρχίας και καταστολής, ενώ στον αστικό χώρο παρέμεινε σε μεγάλο βαθμό μια (συχνά παράνομη) πολιτική οργάνωση. Η διπλή αυτή «μορφή» του ΕΑΜ, ως (θνησιγενούς) κράτους στον αγροτικό χώρο και πολιτικού κινήματος στον αστικό χώρο, καθόρισε σε σημαντικό βαθμό τη διαδικασία πρόσληψής του και επομένως το βάθος και τη διάρκειά της. Αναμφίβολα η καταστολή που έπληξε τα μέλη του ΕΑΜ και του ΚΚΕ μετά τη Συνθήκη της Βάρκιζας, όπως και οι επιπτώσεις του Εμφυλίου 1946-1949 (μαζικές μετακινήσεις αγροτικών πληθυσμών κ.λπ.) ενέτειναν τις τάσεις αυτές και συνέβαλαν στην τελική διαμόρφωση της μετεμφυλιακής εκλογικής γεωγραφίας της Αριστεράς — αλλά δύσκολα θα είχαν τα αποτελέσματα που τους αποδίδονται αν δεν είχε βιωθεί το ΕΑΜ με τον τρόπο που βιώθηκε στον αγροτικό χώρο.

Συμπερασματικά, λοιπόν, το άρθρο αυτό εντόπισε μια σημαντική συνέχεια ανάμεσα στη μεσοπολεμική και τη μεταπολεμική εκλογική παρουσία της Αριστεράς. Η αδυναμία του εαμικού φαινομένου να μεταλλάξει ουσιαστικά το εκλογικό αποτύπωμα της μετεμφυλιακής Αριστεράς ερμηνεύεται τόσο ως απόρροια της ουσιαστικής εμφάνισης της δεύτερης διαιρετικής τομής του ελληνικού κομματικού συστήματος πριν από την έκρηξη του Εμφυλίου όσο και ως αποτέλεσμα των σύνθετων διαδικασιών ενσωμάτωσης του αγροτικού κυρίως πληθυσμού στα αντίπαλα στρατόπεδα του Εμφυλίου. Η χρήση του ανορθόδοξου πολέμου ως κεντρικού αναλυτικού εργαλείου καθιστά δυνατή τόσο τη γόνιμη απομάκρυνση από απλουστευτικές ερμηνείες που αναδεικνύουν τον ιδεολογικό παράγοντα ως το κύριο ή μοναδικό στοιχείο στη διαδικασία διαμόρφωσης πολιτικών συμπεριφορών στο πλαίσιο ενός εμφύλιου πολέμου όσο και την αντίστοιχη ανάδειξη μιας σειράς εναλλακτικών μηχανισμών που χρήζουν βαθύτερης και συστηματικότερης έρευνας.